

Oikia en Domus

Het interieur van Griekse en Romeinse woningen

Stephan T.A.M. Mols

De Imago-kalender voor 1996 heeft het Griekse en het Romeinse binnenhuis als onderwerp. Verschillende aspecten van het wonen in de Grieks-Romeinse wereld en enkele navolgingen daarvan tijdens het neoclassicisme komen aan de orde. Deze bijdrage is bedoeld als een begeleidend artikel bij de platen en teksten met betrekking tot de oudheid. Terwijl in de kalender de nadruk ligt op het interieur van Romeinse huizen, ligt in deze bijdrage het zwaartepunt bij de Griekse woning en haar inrichting.

Tussen Griekse en Romeinse huizen bestonden grote verschillen in vorm en omvang – een klein huisje in Attika had immers een heel andere indeling dan een Romeinse plattelandsvilla zoals Plinius (*Epistulae* 2.17) die beschrijft. Maar er waren ook overeenkomsten. De meeste Griekse en Romeinse woningen hadden weinig ramen en waren zo goed als gesloten voor de buitenwereld. Dat zegt iets over de bewoners: privacy was kennelijk belangrijk. Dit vinden we ook in de huizen terug, waar een duidelijk onderscheid gemaakt werd tussen de vertrekken waar gasten werden toegelaten en de kamers voor de familie.

Hoe moeten we ons deze woningen nu van binnen voorstellen? Hoe waren ze ingericht? Om deze vragen te kunnen beantwoorden zullen we Griekse en Romeinse huizen apart behandelen.

De klassiek-Griekse woning

Het is nagenoeg onmogelijk een definitie te geven van de Griekse woning. Daarvoor

is het ons bekende materiaal te divers en bovendien bestrijkt het een te groot aantal eeuwen. Reeds uit het neolithicum (vóór 3000 v.Chr.) zijn plattegronden van huizen bekend. Een voorbeeld van een prehistorisch interieur uit Akrotiri op Thera (Santorini) is in de kalender opgenomen. Door de eeuwen heen zijn in de woningbouw vele veranderingen opgetreden die tevens per plaats verschilden. Verder is het archeologisch onderzoek naar Griekse woningen nog van betrekkelijk recent datum, waardoor het aantal bekende opgravingen van huizen relatief gering is. Bovendien is er natuurlijk een levensgroot verschil tussen de paleizen die Homeros beschrijft en de eenvoudige Attische woningen van de 5de eeuw v.Chr.

Vóór de 5de eeuw bestonden Griekse huizen vaak uit slechts enkele vertrekken voor de hele familie. Zo zijn op het eiland Aigina plattegronden van archaische huizen met twee of drie vertrekken blootgelegd. In omvang en aantal vertrekken verschilden deze uiteraard van de grote woningen van aristocraten uit die tijd, waarvan Griekse schrijvers melding maken. In de loop van de 6de eeuw v.Chr. werd de wens tot meer gedifferentieerd wonen, dus in huizen met meer vertrekken, algemeen. In steden die een eeuwenlange ontwikkeling hebben doorgemaakt, zoals Athene of Korinthe, is over de woonhuizen maar weinig bekend. Onze kennis van Atheense woningen uit de 6de en 5de eeuw is gebaseerd op gegevens uit enkele opgravingen en uit antieke auteurs. Opgravingen bij de Atheense agora laten eenvoudige platte-

gronden zien van huizen met enkele ver- trekken rondom een centrale hof. Deze woningen hadden een geringe omvang. Ook uit antieke auteurs blijkt dat Atheense woningen in het algemeen klein en sober moeten zijn geweest. Sommige woningen waren groter, zoals de onderkomens van Kritias en Kallias, die Plato noemt in de *Timaios* (20 C) en de *Protagoras* (314–315 C). Ook waren er verschillen tussen de veelal kleine stadswoningen en de mooiere en grotere huizen op het platteland, zoals we kunnen lezen bij Isokrates (*Areopagitikos* 52) en Thoukydides (2.65.2).

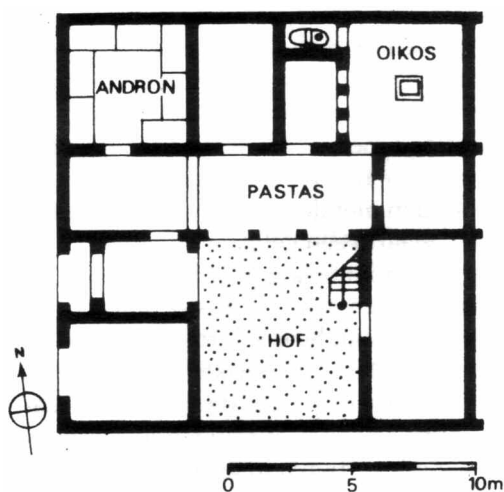
Modelhuizen

De meeste informatie die wij over stede- bouw en het ontwerp van huizen hebben, stamt uit de 5de eeuw v.Chr. en later. De gegevens zijn vooral afkomstig uit steden die in één keer zijn gepland. Dit kwam in de Griekse wereld vaker voor, bijvoor- beeld na de verwoesting van een stad of bij de stichting van kolonies. Door onder anderen Aristoteles (*Politika* 1267 b en 1330 b) is ons de naam overgeleverd van de archi- tect, stedenbouwkundige en denker Hippodamos van Milete, die verantwoor- delijk was voor de planning van Peiraieus, de havenstad van Athene (na 479 v.Chr.), en de kolonie Thourioi in Zuid-Italië (444–443 v.Chr.). Hippodamos ontwierp voor de nieuw te bebouwen terreinen een regelmatige plattegrond met noord-zuid- en oost-west-straten, zodat blokken ont- stonden (schaakbordpatroon). Een aantal van deze blokken werd ingericht met plei- nen en openbare gebouwen, de overige waren bestemd voor de woningbouw. Wellicht is Hippodamos een belangrijke schakel in een ontwikkeling die al veel eer- der was begonnen. Kolonies uit de 8ste tot de 6de eeuw v.Chr., zoals Syrakousai en Akragas op Sicilië zijn vroege voorbeelden van een regelmatige stratenplanning. Hippodamos' nieuwe inbreng zou gelegen kunnen hebben in de toepassing van ma-

thematische principes uit de Pythago- reïsche school bij de stedenbouw.

Vanaf de 5de eeuw werden in een aantal nieuw gestichte steden huizenblokken aangelegd met zes tot acht nagenoeg ge- gelijkvormige huizen. Dit laatste wordt wel verbonden met de opkomst van de democ- ratie, waarin een gelijke verdeling (*isono- mia*) van groot belang werd geacht. De weerzin tegen de oude aristocratie kan bij deze eenvormigheid een rol hebben ge- speeld. Juist door de strikte ordening en gelijkvormigheid werd dit soort steden al door Aristoteles (*Politika* 1330 b) geroemd. De woonkwartieren in deze steden zijn te vergelijken met een moderne nieuwbouw- wijk, en de woningen met rijtjeshuizen.¹ Hoewel deze woningen van plaats tot plaats verschillen – de omvang loopt uit- een van 200 tot 500 m² – zijn ze alle helde- re, functionele wooneenheden met een op- timaal ruimtegebruik, deels met twee bouwlagen. Steden waar resten van mo- delhuizen zijn aangetroffen, zijn onder meer Peiraieus, Olynthos op het schierei- land Chalkidike en Priëne in Klein-Azië. Zo'n modelhuis werd waarschijnlijk be- woond door een familie van ongeveer acht personen met twee slaven. De twee be- langrijkste vormen van de modelhuizen komen overeen met de traditioneel onder- scheiden *pastas*- en *prostas*huizen (afb. 1 en 2).

Het eerste woningtype (afb. 1) is min of meer vierkant in plattegrond. Een karakte- ristiek element is de oost-westgang (*pastas*, *parastas*) – de traditionele benaming *pastashuis* is hiervan afgeleid. Aan de *pas- tas* grensde in het zuiden meestal een hof. Aan de noordkant lagen de privé-woon- vertrekken voor de familie. De woonver- trekken strekten zich uit over twee bouw- lagen. De dienstvertrekken ten zuiden van de hof hadden geen verdieping. De meest sprekende voorbeelden zijn gevonden in Olynthos, waar in 432 v.Chr., na een toe- vloed van vluchtelingen uit Chalkidike, begonnen werd met nieuwbouw. De stad

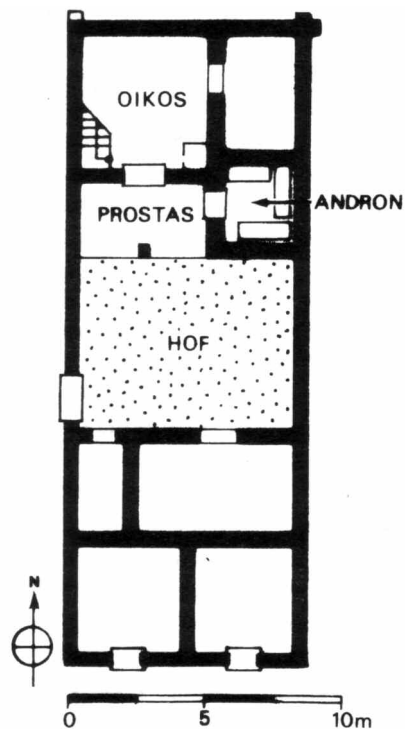

Afb. 1. Plattegrond van een woefftgiff Olynthos; tekening F.E. Derksen-Janssens.

is in m 348 v.Chr. verwoest door Philippos II van Macedonië. De perceelgrootte ligt hier gemiddeld tussen de 250 en 300 m². De belangrijkste verschillen tussen de woningen worden veroorzaakt door hun positie in een huizenblok.

Het tweede type was kleiner, rechthoekig in plattegrond en traditioneel genoemd naar een voorhal (*prostas*) die toegang gaf tot de grote woonkamer (afb. 2). Voorbeelden hiervan stonden wellicht in Peiraieus en zeker in Priëne, waar het type na een nieuwe stichting van de stad in 353/2 v.Chr. veelvuldig is gebouwd. Acht rechthoekige huizen – iets kleiner dan die in Olynthos – zijn in één blok gecombineerd. Ook hier liggen de privé-woonvertrekken in het algemeen aan de noordkant en de dienstvertrekken aan de zuidkant.²

Ondanks de verschillen tussen de twee typen woningen is ook een aantal interessante overeenkomsten te constateren. De naar buiten toe gesloten huizen kregen licht en lucht via de centrale hof en hadden aan de noordkant daarvan vaak een grote woonkamer (*oikos*) eventueel met een voorhal. Door deze ligging maakte men optimaal gebruik van de winterzon, terwijl de hoge zomerzon het vertrek in de scha-

Afb. 2. Plattegrond van een woning in Priëne; tekening F.E. Derksen-Janssens.

duw zette vanwege de aanwezigheid van de *pastas* of *prostas*, zoals ook is op te maken uit passages bij Xenophon (*Memorabilia* 3.8.9) en Aischylos (*Prometheus geboeid* 450). De privé-vertrekken telden vijf tot zeven kamers. Kinderkamers waren er niet. Tot de dienstvertrekken, aan de zuidzijde van de hof, konden een voorraadkamer, een paardestal, een slavenvertrek, een werkplaats of een winkel behoren. Een belangrijk vertrek in alle woningen was de *andron*, waar de heer des huizes zijn gasten ontving. Deze *andron* lag veelal dicht bij de huisdeur om de rest van de familie zo min mogelijk in het privé-leven te storen. Een tuin ontbrak.

Het schema liet enige vrijheid voor de individuele wensen van de bewoners. De vertrekken in de modelhuizen waren klein, en lang niet altijd heeft men de exacte functie ervan kunnen bepalen.

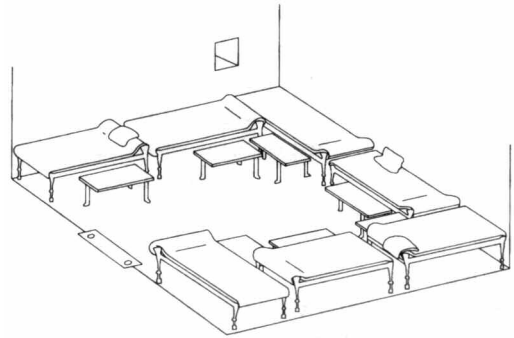
Onderzoek naar de planning en het gebruik van Griekse woonhuizen zal hierin meer inzicht geven.³

Kamers

Laten we eens een rondgang maken langs de verschillende vertrekken in deze huizen. De centrale hof was in Olynthos geplaveid met kiezels of stenen. Hier werd in grote vaten of soms in een cisterne het regenwater opgevangen. Overtollig water en afvalwater kon via aardewerken leidingen naar de straat worden afgevoerd. In de hof kon een altaar zijn aangelegd voor Zeus Herkeios, de beschermer van huis en hof. In veel huizen in Olynthos en in Priëne zijn weliswaar geen altaren voor de huiscultus gevonden, maar de vondst van vooral terracotta godenbeeldjes (Demeter, Aphrodite, Eros, Dionysos en Hermes) duidt erop dat deze er wel moeten zijn geweest. Wellicht zijn hier kleine, gemakkelijk te verplaatsen altaartjes gebruikt. In de *Politeia* van Plato (328C) offert Polemarchos in zijn hof. Het heeft er alle schijn van dat de hof voor de bewoners een soort openlucht-woonkamer was, wanneer het weer dit toeliet.

Ten noorden van de hof lag de grote woonkamer, de *oikos*. In Olynthos grensden hieraan soms twee kleinere vertrekken, een voor het bad en een voor de stookplaats. Het badvertrek lag dan bijna altijd aan de buitenzijde van het huis om afwatering naar de straat mogelijk te maken. Boven de stookplaats was een rookkanaal met schoorsteen aangebracht. Hier werd hurkend gekookt, zoals we kunnen lezen bij Aristophanes (*Wespen* 139–140). In de *oikoi* te Olynthos zijn weefgewichten en werktuigen teruggevonden evenals potten en pannen, die wijzen op enkele activiteiten die in dit soort vertrekken konden plaatsvinden. Centraal in dit vertrek lag een haard. In Priëne was de *oikos* iets kleiner, ongeveer 4,50 m in het vierkant. Hij had een voorvertrek, de *prostas*, door zuilen van de hof gescheiden.

Nevenvertrekken ontbraken hier. Er werd gekookt op een verhoging in de *oikos* zelf of in de *prostas*, zoals vondsten van servies en kookgerei aangeven. De rook werd ook hier via een rookkanaal afgevoerd. Nog meer dan in Olynthos lijkt de *oikos* in Priëne een multifunctioneel karakter gehad te hebben, als woon- en werkkamer en eventueel als eet- en slaapkamer. - De *andron* is in de huizen te Olynthos gemiddeld 4.50–4.75 m in het vierkant. Hierin konden zeven bedden staan van ongeveer 1.75 x 0.90 m (afb. 3). Vanaf de 4de eeuw v.Chr. lag in het midden vaak

Afb. 3. Reconstructie van een *andron*; tekening William Loerts.

een fraaie vloerversiering met mozaïek; vóór die tijd werd aangestampt leem als vloerbedekking gebruikt. In het pleisterwerk op de wanden was met horizontale en verticale lijnen een geleding aangebracht, een nabootsing van muurwerk in steen, waarin de kleuren rood, blauw, wit en zwart voorkwamen. De *andrones* in Priëne waren meestal kleiner (3 x 2,85 m), hadden geen mozaïekvloer en hadden voor niet meer dan drie bedden plaats, elk wellicht voor twee personen. De bedden (*klinai*) stonden langs de wanden op een aldaar iets verhoogde vloer. Ze waren zo opgesteld dat nooit een hoofdeinde in een hoek terecht kwam. De *andron* – tezamen met een klein voorvertrek *andronitis* geheten – was vooral een eet-, drink- en conversatiekamer voor de heer des

huizen en zijn gasten (cf. onder anderen: Xenophon, *Symposion* 1.13).

Op de bovenverdieping, die zich aan de noordkant en soms boven de zijvertrekken langs de hof uitstrekte, lagen onder meer slaapkamers, wat we uitsluitend uit antieke geschriften kunnen opmaken, want deze kamers zijn nergens bewaard gebleven. Wellicht was in Priëne op sommige bovenverdiepingen een badvertrek aangelegd. De bovenverdieping had één fraai vertrek. Soms kan dit een logeerkamer voor gasten (*xenon*) zijn geweest, zoals we kunnen lezen bij Antiphon (1.14). Meestal zal de ruimte echter als vrouwenvertrek (*gynaikonitis*) gediend hebben. In Priëne lag deze kamer wellicht boven de *andron*. De verdeling tussen de vertrekken voor mannen en vrouwen blijkt onder meer uit de verdediging van de moord op Eratosthenes bij de schrijver Lysias (1.9–11; eind 5de eeuw): normaal gesproken lag het vrouwenvertrek boven en dat voor de echtgenoot beneden. In dit geval is deze situatie vanwege de verzorging van de baby omgedraaid.

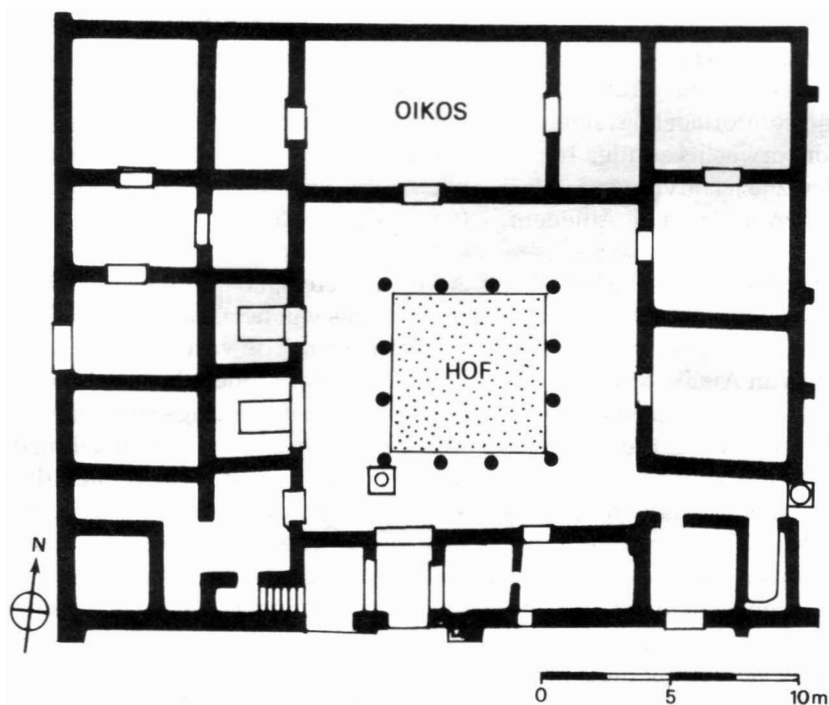
Werkvertrekken en winkels konden door de bewoners zelf worden gebruikt (zie Aischines 1.124), maar ook aan anderen worden verhuurd. In het laatste geval was er geen verbinding met de erachter gelegen woning. Voor tuinen bij de huizen was geen plaats. Deze lagen buiten de stad. Opvallend is dat de meeste klassiek-Griekse woningen geen apart toilet hadden. Er zullen in die tijd losse poepdozen in gebruik zijn geweest, waarvan de inhoud werd opgehaald door een speciaal daarvoor aangestelde ambtenaar, zoals de Atheense *koprologos*, die Aristoteles in zijn *Athenaion Politeia* (50) noemt. Volgens de komediedichter Euboulos (fr. 53: bij Athenaios, *Deipnosophistai* 10.417d) was er dan ook geen idealer oord voor een verzadigd mens dan het vierde-eeuwse Thebe, waar ieder naast zijn huisdeur een toilet had. Water haalde men in openbare bronhuizen. Omdat in de meeste vertrekken weinig of geen licht van buiten kwam,

moest men ze met olielampen extra verlichten.

De opbouw van huizen op het platteland was vergelijkbaar met die in de steden. Alleen was daar nog een lage toren aan toegevoegd, vermoedelijk voor grotere veiligheid.

Hellenistische woonhuizen

In de hellenistische tijd treden er in Priëne belangrijke veranderingen op ten opzichte van de voorafgaande periode. Door allerlei verbouwingen werden percelen samengevoegd of gehalveerd. Hierdoor nam het onderscheid tussen arm en rijk toe: naast zeer kleine wooneenheden ontstonden grotere huizen. In het algemeen werd bij de omvangrijkere woningen de hof vergroot en werden een of meer zuilengalerijen aan de hof toegevoegd. Soms werd zelfs een volledig *peristylum*, een grote, geheel door zuilen omgeven hof, aangelegd. De plattegronden van dergelijke woningen waren vaak ingewikkeld. Misschien waren de grotere woningen in het vijfde-eeuwse Athene, zoals de genoemde van Kallias en Kritias, al voorlopers van dit type, maar het werd vooral in de hellenistische tijd populair bij de rijkere. De beste voorbeelden bevinden zich op het eiland Delos, waar vanaf 166 v.Chr. – in dat jaar werd Delos door de Romeinen tot vrijhaven verklaard – veranderingen plaatsvonden in de huizenbouw, toen rijke Atheners en Romeinen hier woningen lieten bouwen (afb. 4). De hof of het *peristylum* vormde het centrum van de woningen met een gemiddelde perceelgrootte van 600 m². Een belangrijke vernieuwing is bovendien de aanleg van toiletten, naar oosters voorbeeld. De talrijke uitgebreide maaltijden vereisten bovendien betere keukenvoorzieningen. De meeste woningen hadden twee bouwlagen over het gehele perceel, waardoor het donkerder was dan in de oudere modelhuizen. De ruimten op de begane grond waren vooral ontvangst- en pronkkamers. Op de bovenverdieping lagen de

Afb. 4. Plattegrond van een hellenistische woning op Delos: Huis van de Komedianten; tekening F.E. Derksen-Janssens.

privé-vertrekken. In deze woningen was de *oikos* verbreed en ontwikkeld tot een grote ontvangstzaal, waarvan de luxe nog werd verhoogd door mozaïeken en beelden, kostbare lampen en tapijten. Zo ontstond een rijkere, meer gedifferentieerde wooncultuur. Het luxer worden van woningen moet al in de 4de eeuw zijn begonnen. Dit blijkt onder meer uit een passage bij Demosthenes (*tegen Aristokrates* 207–208, 352 v.Chr.), die klaagt dat privéhuizen soms groter zijn dan openbare gebouwen.

De inrichting

Hoe waren de Griekse woonhuizen nu ingericht? Daarvoor gaan we terug naar de klassieke periode. Omdat uit deze tijd geen 'Pompeii' bekend is, is het hier veel moeilijker inzicht in de meubilering te krijgen dan bij Romeinse huizen. De vondsten

van meubels zijn zeldzaam en Griekse auteurs schenken weinig aandacht aan alledaagse gebruiksvoorwerpen. Compleet ingerichte vertrekken of afbeeldingen daarvan zijn al helemaal niet gevonden. Bovendien waren de meeste meubels van hout – vergankelijk materiaal, waardoor ze nagenoeg volledig verloren zijn gegaan. Alleen in hellenistische vindplaatsen op de Krim en in Egypte zijn houten meubels teruggevonden.

Wanneer we bij gebrek aan bewaard gebleven meubilair toch iets over de woninginrichting te weten willen komen, moeten we te rade gaan bij afbeeldingen of bij een enkele Griekse schrijver als Xenophon in zijn *Oikonomikos* (9.2–10). Bovendien is een aantal inscripties van groot belang. De huizen in de klassieke tijd waren waarschijnlijk eenvoudig ingericht. Vanuit modern oogpunt bezien zal de standaard betrekke-

lijk laag zijn geweest. Ter illustratie hiervan kan een tekst dienen van Pseudo-Dikaiarchos/ Herakleides (1.1): 'De meerderheid van de huizen is eenvoudig, slechts enkele zijn comfortabel. Wanneer vreemdelingen onverwachts zouden binnenvallen, zouden zij zich afvragen of dit nu de veelbesproken stad van de Atheners is.'

Een zeer belangrijke epigrafische bron voor het Griekse meubilair vormen de zogenaamde *Attische stelai*, waarop onder meer het huisraad van Alkibiades vermeld staat (*Supplementum Epigraphicum Graecum* X 241). Deze Atheense politicus en veldheer was bij het Hermokopidenproces in 415 v.Chr. bij verstek ter dood veroordeeld en zijn goederen waren verbeurdverklaard.⁴ De lage prijzen die bij dit huisraad worden opgesomd, geven aan dat zelfs in de woningen van de rijkere Atheense burgers de meubilering eenvoudig moet zijn geweest. Twee passages bij Lysias (19.29–30 en 19.42–43; *het bezit van Aristophanes*, uit ca. 388–387 v.Chr.) bevestigen dit beeld. Van gefortuneerden werd verwacht dat ze geld staken in openbare aangelegenheden, zoals het uitrusten van oorlogsschepen en het opvoeren van tragedies. Het najagen van persoonlijke luxe werd afgekeurd. Kostbare meubels werden wel gemaakt, maar dienden vooral als wijgeschenken in heiligdom men. Het huisraad van Alkibiades telde verschillende bedden, voetenbankjes, zetels, kisten en tafels. Ook textiel wordt opgesomd, waarbij we kunnen denken aan deurgordijnen, beddegoed en kussens voor bedden en zitmeubels (stoelbekleding kenden de Grieken niet). Zo zit men bij Plato, *Politeia* 328 C op krukken met losse kussens. Verder wordt vaatwerk genoemd, waaronder wijnkruiken. In de toch vrij donkere vertrekken was het gebruik van lampen noodzakelijk. Deze werden met een touw of ketting opgehangen aan een drie voet of op een standaard geplaatst. Ze hoorden natuurlijk ook tot het huisraad van

Alkibiades. Ten slotte vielen daaronder *pinakes*, kleine schilderijtjes op hout die vermoedelijk ter decoratie aan de wanden van vertrekken waren opgehangen. We weten dat er beroemde hellenistische verzamelingen van dit soort *pinakes* waren, zoals die van Aratos van Sikyon (271–213 v.Chr.; zie Ploutarchos, *Aratos* 12.5).

Afbeeldingen zijn de bron bij uitstek voor onze kennis van het Griekse meubilair en daarvan zijn die op vazen en reliëfs de belangrijkste. Deze tonen de verschillende vormen van het alledaagse meubilair en laten ons de stilistische ontwikkeling door de tijd heen volgen. Gisela Richter, die een studie van het Griekse meubilair heeft gemaakt, concludeert dat Griekse huizen betrekkelijk leeg moeten zijn geweest en dat er slechts weinig meubeltypen waren met wel oneindig veel variaties. Opvallend is verder de grote overeenkomst tussen de meubelvormen in de gehele Griekse wereld. Dit heeft volgens Richter te maken met rondreizende meubelmakers. In Griekse woningen moeten stoelen, krukken, bedden, tafels en kisten gestaan hebben. In haar bespreking van de Griekse zetels maakt Richter onderscheid tussen de *thronos*, de *klismos* en de *diphros*, respectievelijk een stoel met rugleuning en armleuningen, een stoel met alleen een rugleuning en een kruk. Afbeeldingen hiervan op vazen illustreren een passage bij Athenaios (*Deipnosophistai* V 192 e–f), waarin een rangorde wordt aangegeven in deze typen zitmeubels: *thronoi* – en de personen die er op zijn afgebeeld – zijn het belangrijkste, vervolgens *klismoi* en ten slotte *diphroi* (afb. 5). Op de plaat van de maand januari van de Imago-kalender is een afbeelding opgenomen van een vaas met een toiletscène, waarin dit ook is te zien. Behalve deze drie vormen kwamen vouwkrukken en banken voor. Al deze zitmeubels kunnen in gebruik zijn geweest in vertrekken als de *oikos* en de *gynaikonitis*. Wel zullen ze in de meeste gevallen eenvoudiger van uitvoer-

Afb. 5. Skyphos uit Caere van de Pistoxenos-schilder met muziekschoolscène; de leraar zit op een *klismos* en de leerling op een *diphros*, ca. 480-470 v.Chr., Schwerin (D), Staatliches Museum inv. 708.

ring zijn geweest dan de op vazen afgebeelde exemplaren.

De maaltijden die Homeros beschrijft, werden zittend genuttigd. Vanaf de 7de eeuw kwam onder oosterse invloed het liggend eten voor mannen in de mode en ontstond er een onderscheid tussen bedden waarop men sloiep en bedden om liggend te eten. Ook hieraan is een kalenderplaat gewijd (oktober). Tijdens de maaltijden werden tafels – meestal rechthoekig en met drie poten – gebruikt die licht van gewicht waren, zodat ze gemakkelijk konden worden verplaatst. Xenophon (*Anabasis* 7.3.21) vertelt, dat tafels met voedsel erop in de eetkamer werden binnengebracht. Bovendien moest men ze bij het schoonmaken van de vloer gemakkelijk onder de bedden kunnen schuiven; dat verklaart waarom de afgebeelde eetkamerbedden zo hoog zijn. Tafels dienden vóór de 4de eeuw bijna nooit om kostbaarheden uit te stallen. Na 400 zijn er aanwijzingen voor pronktafels, de *kylikeia*.

Als bergmeubel gebruikte men uitsluitend kisten. Men borg er kleding, geld, boekrollen en wellicht ook voedsel in op, zoals blijkt uit passages bij Griekse schrijvers (Aristophanes, *Wespen* 1056: kleding; Lysias, *tegen Eratosthenes* 10 en Athenaios, *Deipnosophistai* 3.84a: geld; Aristophanes, *Ridders* 1000: boekrollen). Als alternatief deden haken dienst, waaraan huisraad werd opgehangen. Ook waren er wel planken aan de wand bevestigd om bijvoorbeeld vaatwerk neer te zetten. In de hellenistische tijd dienden in bibliotheken nissen met planken voor het opbergen van boekrollen. Echte, afsluitbare kasten zijn pas in de Romeinse tijd ontstaan.⁵

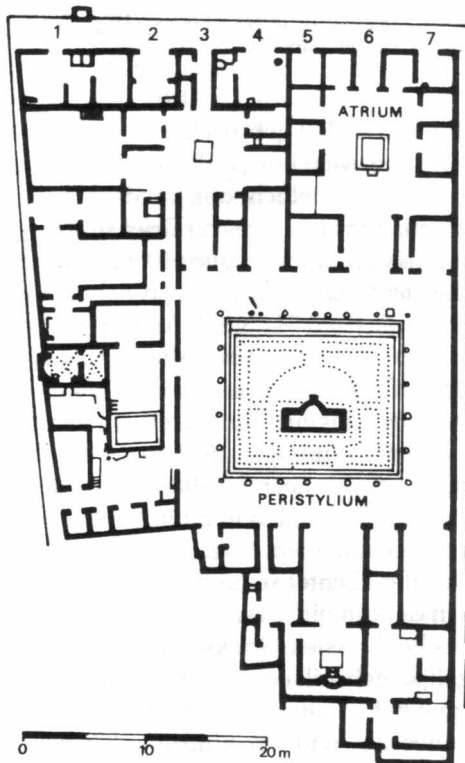
Was het klassiek-Griekse meubilair voor dagelijks gebruik eenvoudig, anders ligt dit met het hellenistische. De minder gefortuneerden hadden in deze tijd eveneens eenvoudige meubelvormen. In de rijkere huizen neemt de kostbaarheid van bepaalde soorten meubilair en materiaal toe en ontstaan naast het gewone gebruiksmeubi-

lair pronkmeubels, die de representatieve vertrekken gevuld hebben. Deze tendens zet zich in de Romeinse tijd voort.

Romeinse woningen en hun inrichting

Evenals de Griekse zijn de Romeinse woningen zeer verschillend van vorm geweest. Het is moeilijk ze onder één noemer te brengen. Zo zijn er verschillen door de tijd heen. Uit de Republikeinse tijd kennen we veel *atrium*- en *peristylum*huizen en uit de keizertijd vooral flatgebouwen te Ostia. De *atrium*- en *peristylum*huizen zijn evenals de Griekse woningen naar buiten toe gesloten en de vertrekken zijn aangelegd rondom centrale hoofdruimtes, het *atrium* en het *peristylum* (afb. 6). De flatgebouwen zijn meer geopend naar buiten, hebben

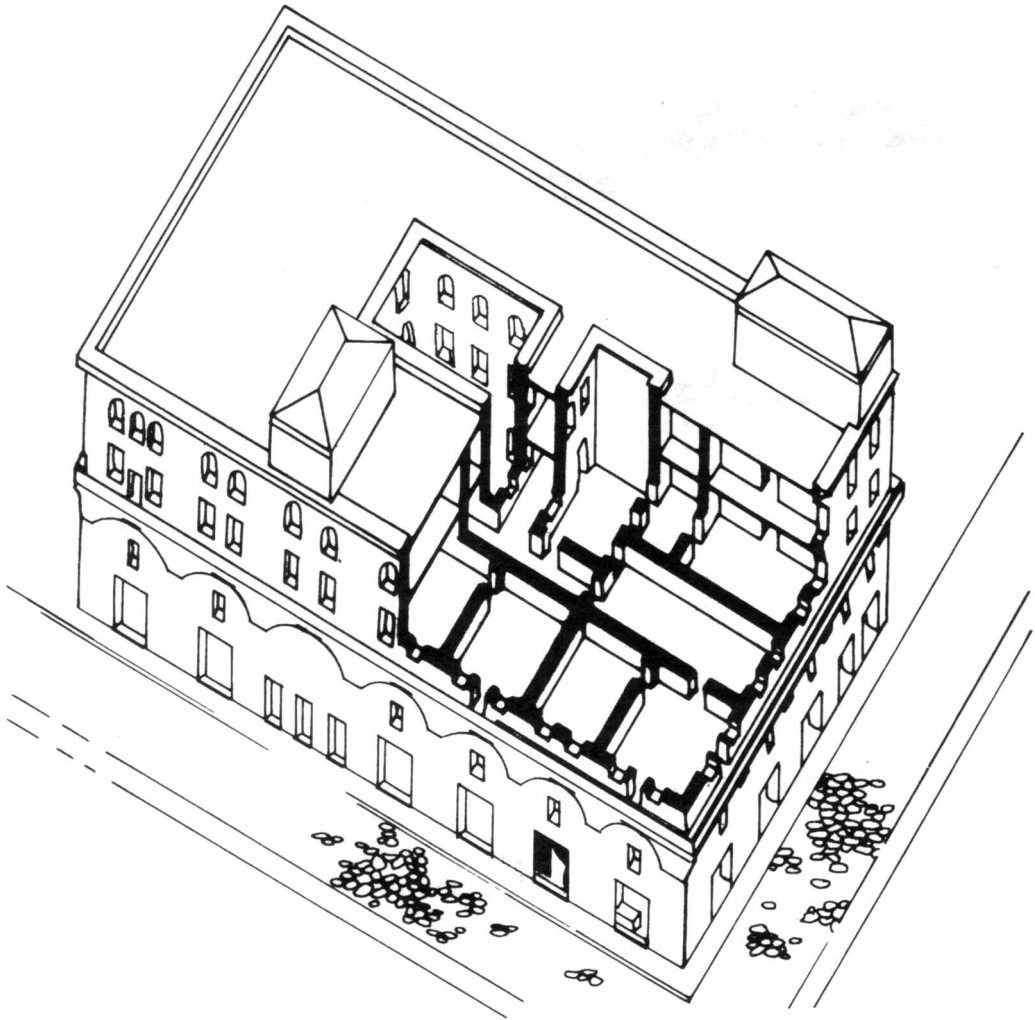

Afb. 6. Plattegrond van het Huis van het Eeuwfeest te 194 Pompeii (IX 8); tekening F.E. Derksen-Janssens.

grotere ramen, wellicht omdat ze stammen uit de tijd na de uitvinding van het vensterglas (afb. 7). Hier zijn verschillende appartementen aangelegd rondom een centrale hof. Ook waren de verschillen tussen de woningen in de steden en die op het platteland erg groot.

In zijn *De Architectura* (6.5.1-3) geeft Vitruvius uitleg bij de verdeling van Romeinse woningen in ontvangstvertrekken en privé-vertrekken. In de eerstgenoemde ruimtes heeft volgens deze schrijver iedereen toegang, terwijl de andere pas betreden mogen worden, wanneer men daarvoor wordt uitgenodigd. Tot de eerste groep behoort het *atrium*, tot de tweede een eet- of slaapkamer. Alleen bij hoge uitzondering werd een bezoeker tot de privé-woonvertrekken toegelaten. In grote woningen, met veel kamers, zal de situatie zo zijn geweest als Vitruvius beschrijft. Hier kon door de grootte van het perceel elke kamer een specifieke functie hebben. In kleine woningen was deze verdeling minder strikt; daar waren veel kamers multifunctioneel en zijn er weinig of geen representatieve vertrekken geweest.

In de *Imago*-kalender wordt ingegaan op de indeling en aankleding van het Huis van het Eeuwfeest in Pompeii (afb. 6). In deze stad, en misschien nog meer in het naburige Herculaneum, twee steden die in 79 n.Chr. bij de uitbarsting van de Vesuvius zijn bedolven, krijgen we een goed beeld van de Romeinse stadshuizen met hun wand- en vloerdecoraties. In Herculaneum is zelfs door de aard van de uitbarsting veel van de houten inrichting teruggevonden, terwijl dit materiaal in Pompeii meestal vergaan is, omdat die stad bedekt is door een regen van puimsteenkorrels die zuurstof bij het hout lieten komen. Hout kon in Herculaneum bewaard blijven doordat het stadje – met lava overspoeld – eeuwenlang afgesloten bleef van zuurstof. Wel is het door de hitte van de lava-modder verkoold, maar de vormen zijn steeds goed te herkennen. Zo

Afb. 7. Flatgebouw te Ostia: Casa di Diana (I iii 3,4); tekening F.E. Derksen-Janssens.

krijgen we in de grotere wooneenheden van Herculaneum een idee van de verschillen tussen de meer openbare, voor gasten toegankelijke vertrekken, en de echte privé-vertrekken. De eerste groep was vooral ingericht met pronkmeubels van marmer en brons en de tweede meer met gebruiksmeubilair, dat voornamelijk van hout was (afb. 8 en 9). Behalve de voor gasten toegankelijke vertrekken en de privé-vertrekken had een Romeinse woning van enige omvang dienstvertrekken die veelal in een hoek van het huis waren

geconcentreerd. Hier lagen de kamers voor het personeel en de keuken, de voorraadkamers en het toilet. In tegenstelling tot de klassiek-Griekse woningen hadden de meeste Romeinse huizen wel sanitaire voorzieningen, wellicht in navolging van de Grieks-hellenistische huizen. Ook de keuken is in de Romeinse woningen veel verder ontwikkeld. We treffen vaak een keukenblok aan. Een badvertrek ontbrak meestal. De meeste Romeinen maakten gebruik van de openbare thermen. Alleen de meest luxe woningen hadden een eigen

Afb. 8. *Atrium* van de Casa del tramezzo di legno te Herculaneum met karakteristieke marmereen tafel.

badinrichting, waarvan er een op de Imago-kalender ter sprake komt (zie de maand augustus).

De houten meubels in de privé-vertrekken van huizen in Herculaneum en ook die in Pompeii – teruggewonnen als gipsafgietsels door de holtes die het vergane hout in het vulkanische materiaal heeft achtergelaten tijdens de opgravingen met gips te vullen en daarna de omgeving weg te graven – zijn onder te verdelen in bedden, tafels, zitmeubels, kisten en kasten. De bedden konden dienen als slaapbedden en voor het liggend eten. In eenvoudige woningen werden voor slapen en dineren dezelfde vertrekken en bedden gebruikt, tefwjl in de rijkere voor beide bezigheden aparte ruimten waren ingericht. Tafels werden ook in Romeinse woningen primair voor het eten gebruikt. Ze waren rond en hadden drie poten in de vorm van dierpoten. Omdat in tegenstelling tot de

Griekse wereld, waar alleen mannen liggend aten, zowel de Romeinse mannen als de vrouwen tijdens het eten aanlagen, was zitmeubilair in de Romeinse huizen schaars. In Herculaneum zijn alleen eenvoudige banken en een kruk teruggevonden. Wel werd zitmeubilair veel gebruikt in werkplaatsen en openbare gebouwen als scholen en rechtbanken. Kisten en kasten dienden als bergmeubels. De vondstomstandigheden van deze twee typen bergmeubels in Herculaneum geven aan dat in kisten vooral zaken werden opgeborgen die men niet vaak nodig had, terwijl in kasten vooral voorwerpen voor het dagelijks gebruik werden weggezet.

Op de Imago-kalender wordt ingegaan op verschillende aspecten van de Romeinse wooncultuur. Zo komen keukens, godenverering in huis, aanliggend eten en verlichting aan de orde.

In het voorafgaande is een indruk gegeven van de inrichting van Griekse en Romeinse woningen door een aantal overeenkomsten in zeer diverse huistypen te bespreken. Het heeft er alle schijn van dat de meubilering van Griekse woningen door de tijd heen rijker is geworden en dat hierbij een duidelijke invloed vanuit het Oosten heeft meegespeeld, wat al blijkt uit de overname van het gebruik om de maaltijd liggend te nuttigen en nog meer uit de grotere weelde van hellenistische woningen in vergelijking tot de klassiek-Griekse. Ook de aanleg van toiletten en goed geoutilleerde keukens in hellenistische huizen heeft een oosterse oorsprong. Deze tendens zet zich in de Romeinse tijd voort. Het is echter niet zo dat in de loop van de tijd alle huizen luxer zijn geworden. Veel woningen bleven klein en schaars gemeubileerd met alleen het allernoodzakelijkste meubilair, terwijl de meeste kamers meer dan één functie hadden, hl de grotere woningen is de kostbare inrichting overigens ook niet alomtegenwoordig. Hier zien we – althans in Herculaneum en Pompeii –

een verschil in de inrichting van de ontvangstvertrekken enerzijds en de privé- en dienstvertrekken anderzijds. De ontvangstvertrekken waren in het algemeen gesierd met pronkmeubels en beelden. De privé-vertrekken waren soberder ingericht, met vooral houten meubels, die overigens vaak verrassend sierlijk zijn. De dienstvertrekken waren gevuld met louter gebruiksmeubels, van de grootst mogelijke eenvoud.

LITERATUUR

- E.K. Gazda, *Roman Art in the Private Sphere. New Perspectives on the Architecture and Decor of the Domus, Villa, and Insula*, Ann Arbor (Michigan) 1991.
- W. Hoepfner / E.-L. Schwandner, *Haus und Stadt im klassischen Griechenland*, München 1994.
- M.H. Jameson, Domestic Space in the Greek City-State, in: S. Kent (ed.), *New Directions in Archaeology. Domestic Architecture and the Use of Space. An Interdisciplinary Cross-Cultural Study*, Cambridge 1990, 92–113.
- M. Kreeb, Studien zur figürlichen Ausstattung delischer Privathäuser, *Bulletin de Correspondence Hellenique* 108 (1984), 317–343.
- S. Laser, *Hausrat* (= *Archaeologia Homerica* II P), Göttingen 1968.
- H. Lauter, *Die Architektur des Hellenismus*, Darmstadt 1986.
- S.T.A.M. Mols, *Houten meubels in Herculaneum. Vorm, techniek en functie*, diss. Nijmegen 1994.
- S.T.A.M. Mols / E.M. Moormann, Smaak en comfort in de Romeinse oudheid. *Kunstschrift* 1991/4, 26–37.
- E.M. Moormann, Het woonhuis in de Hellenistische stad, *Lampas* 21/2 (1988), 137–155.
- W.K. Pritchett, The Attic Stelai II, *Hesperia* 25 (1956), 178–328.
- J. Raeder, *Priene. Funde aus einer yiechischen Stadt*, Berlin 1983.

G.M.A. Richter, *The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans*, Londen 1966.

D.M. Robinson / J. Walter Graham, *Excavations at Olynthus VIII. The Hellenic House*, Baltimore 1938.

D.M. Robinson, s.v. Haus, in: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, hg. von G. Wissowa, W. Kroll, K. Ziegler, Suppl. VII, Stuttgart 1940, 223–278.

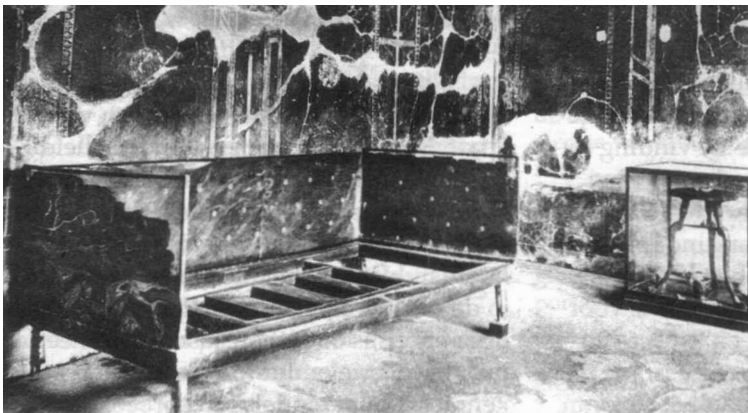
D.M. Robinson, *Excavations at Olynthus X. Metal and Minor Miscellaneous Finds. An Original Contribution to Greek Life*, Baltimore 1941.

D.M. Robinson, *Excavations at Olynthus XII. Domestic and Public Architecture*, Baltimore 1946 (Hierin: G.E. Mylonas, Excursus II. The Oecus Unit of the Olynthian House, 369–398).

A. Wallace-Hadrill, *Houses and Society in Pompeii and Herculaneum*, Princeton 1994.

NOTEN

1. Over deze zogenaamde 'Typenhauser' hebben W. Hoepfner en E.-L. Schwandner in 1986 een monografie doen verschijnen, waarvan in 1994 een tweede bewerkte versie is uitgekomen. E.M. Moormann heeft voor dit soort huizen het Nederlandse equivalent 'modelhuizen' geïntroduceerd.
2. Zie voor Priëne het artikel van I.K.J. de Bruin, De Ionische stedenbouw tot aan de stichting van Priëne, *Hermeneus* 66,2 (1994), 125–130.
3. Een studie waarin onderzoek naar de architectuur en de verspreiding van vondsten in Griekse woonhuizen wordt gecombineerd, is onlangs gestart door drs. M. Haagsma van de Rijksuniversiteit Groningen.
4. De stelai zijn uitvoerig behandeld door W.K. Pritchett.
5. De tekst bij Plato, *Symposium* 215 A-B, vaak aangevoerd als argument voor het bestaan van Griekse kasten, gaat niet over kasten, maar over malen voor gouden godenbeeldjes, zoals Peters heeft aangetoond: W.J.Th. Peters, The Sileni of Alcibiades. An Archaeological Commentary on Plato, *Symposium* 215 A-B, in: *Festoen. Opgedragen aan A.N. Zadoks-Josephus Jitta bij haar zeventigste verjaardag*, Groningen/Bussum 1975, 475–486. Zie verder met betrekking tot kasten: Pritchett 1956, 223; Richter 1966, 79–81.

Afb. 9. Oude opname van een rust- en eetkamer in de Casa del Mobilio Carbonizzato te Herculaneum met daarin een van de twee aangetroffen aanligbedden en een rond tafeltje.

Het stilistisch manifest van Quintilianus

Piet Gerbrandy

Wie de kritieken van Nederlands proza een beetje volgt, weet dat de gemiddelde recensent buitengewoon goed onderlegd is in het duiden van zelfs de meest ontoegankelijke roman. Wisselende focalisatie, psychologische gelaagdheid, onbetrouwbare vertellers, intertextuele hoogstandjes – geen zee gaat onze journalistieke recensenten te hoog. Des te groter is de teleurstelling, wanneer de roman ook na goed zoeken *geen enkele* opmerkelijke volzin blijkt te bevatten. Om het in klassiek-retorische termen te zeggen: de verzamelde dagbladkritiek concentreert zich op de *res* (inhoud) en veronachtzaamt de *uerba* (woorden). Deze belangstelling voor *wat* er gezegd wordt, zou in de oudheid als tamelijk eenzijdig bestempeld zijn. Belangrijke theoretici als Cicero en Quintilianus geven toe dat het om de inhoud gaat, maar beseffen dat ieder onderwerp onverteerbaar wordt als de vorm waarin dat gegoten is niet op zichzelf de belangstelling wekt.

Een van de aardigste stilistische manifesten uit de oudheid is de inleiding tot het achtste boek van Quintilianus' *Institutio Oratoria* (eind 1ste eeuw n.Chr.). Na zeven boeken, waarin hij gedetailleerd heeft uiteengezet hoe je als beginnend redenaar je materiaal moet selecteren – de vinding (*inuentio*) – en rangschikken – de ordening (*dispositio*) –, gaat hij over tot de behandeling van wat hij als een zeer fundamenteel onderdeel van de retorica beschouwt, de verwoording of stijl (*elocutio*). Stijl is voor Quintilianus niet zomaar een aspect van taalgebruik. Een niet ongeestige tirade tegen het verval der zeden (aan het slot van

het zesde hoofdstuk van Boek I) doet vermoeden, dat stijl in zijn ogen een kwestie van karakter is. Hij betoogt daar dat het van belang is niet van het gangbaar taalgebruik af te wijken:

Indien het gangbare zijn naam ontleent aan het feit dat het door de meerderheid bepaald wordt, zal het een levensgevaarlijke leidraad bieden, niet alleen voor de taal, maar – wat belangrijker is – ook voor het leven. Want het was toch te mooi om waar te zijn als het goede bij de meerderheid in de smaak viel. Ontharing, trapvormige kapsels en slemppartijen in het badhuis hebben de stad overrompeld, maar toch is dat niet het gangbare, aangezien al deze dingen aan kritiek onderhevig zijn. Gangbaar is dat wij ons wassen, scheren, en dat we een glas wijn drinken bij vrienden. Precies zo is het in de taal niet de bedoeling dat we een fout als taalregel aanvaarden, wanneer die zich in de massa genesteld heeft. Laten we het er maar niet over hebben hoe de ongeschoolden gewoonlijk spreken: we weten wel dat dikwijls het voltallig publiek van de theaters en de gehele tribune van de circus barbarismen uitschreeuwen. Daarom zal ik datgene waarover de geleerden het eens zijn gangbaar taalgebruik noemen, net zoals de gangbare leefregels bepaald worden door datgene waarover de goeden het eens zijn.

De stijl van Quintilianus zelf is een verhaal apart. Ruwweg kunnen we onderscheid maken tussen passages waarin bepaalde kwesties op een heldere maar soms oersaai manier worden geanalyseerd, en hoofdstukken als het bovenstaande, waarin de nuchtere leraar zich zijns ondanks door ergernis of enthousiasme laat meeslepen. Die vervelende stukken worden gekenmerkt door eindeloze voorbeelden en

opsommingen, en lijden, ofschoon Quintilianus veelvuldig tegen misplaatste volledigheid drang waarschuwt, aan schier Pruisische *Gründlichkeit*. Vooral in deze meer technische gedeelten van zijn werk formuleert hij vaak elliptisch. Vermoedelijk zou het handboek een volstrekt ander karakter gehad hebben als hij de voetnoot had gekend. In de meer bevolgen passages haakt hij echter glansrijk aan bij de traditie van zijn idool Cicero. Dan betoont hij zich in soepel voortrollende volzinnen een door en door sympathieke, zij het enigszins conservatieve voorvechter van alles wat van rechtschapenheid, intelligentie en literaire integriteit getuigt.

Opvallend in het meeste dat Quintilianus schrijft, is zijn frequente wisseling van perspectief. Niet ongebruikelijk is bijvoorbeeld dat hij in de ene zin opmerkt dat 'wij', dat wil zeggen de moderne redenaars, in schrille tegenstelling tot de goede oude tijd, een perverse neiging tot overdaad hebben ontwikkeld, terwijl hij in de volgende zin zegt dat 'wij', dat wil zeggen Quintilianus, daar grote bezwaren tegen hebben. Het komt geregeld voor dat hij zelfs binnen één zin van 'wij' op 'ik' overschakelt, of van 'u' op 'men'. Ook gaan beschrijvende en betogende zinnen zonder enige waarschuwing over in beleefde adviezen of strenge verboden. Helemaal lastig wordt het wanneer hij, bijvoorbeeld bij zijn behandeling van de argumentatie, in de ene zin de aanklager en in de volgende zin de verdediger met 'wij' aanduidt.

Verder maakt Quintilianus wel erg overvloedig gebruik van verbindingspartikels als 'maar', 'en', 'want', 'immers', 'dus' en 'namelijk'. De vertaler ziet zich dan ook genoodzaakt daarvan een deel weg te laten, wil hij geen belachelijk accurate indruk wekken.

Aan het begin van de inleiding tot het achtste boek vat de schrijver nog even samen wat hij tot dan toe behandeld heeft. Daarna volgt een pleidooi voor goede stijl, dat mijns inziens een van de hoogtepunten van de *Institutio* vormt¹.

Wat volgt vereist meer inspanning en zorg. Want het moment is aangebroken waarop we met de methodische behandeling van de stijl beginnen, wat - daarover zijn alle redenaars het eens-het moeilijkste onderdeel is. Zelfs M. Antonius², die we hierboven al hebben genoemd, beweert dat hij in zijn leven vele *welbespraakte* mannen heeft gezien, maar geen enkele *welsprekende*, en is van mening dat het voor een welbespraakt man voldoende is te zeggen wat hij moet zeggen, dat fraai spreken echter voorbehouden is aan hem die welsprekend is. Als deze deugd tot die tijd bij niemand wordt aangehouden, zelfs niet bij hemzelf of bij L. Crassus, is het evident dat dit ontbreken bij hen en hun voorgangers komt doordat verwoording zo moeilijk is. M. Tullius Cicero beschouwt vinding en ordening als elementen waarmee een verstandig man uit de voeten kan, welsprekendheid als iets wat slechts een redenaar ten deel valt; daarom stak hij de meeste energie in de regels van dit onderdeel.

Dat hij dit terecht heeft gedaan, blijkt al zonneklaar uit de naam van datgene waarover we het hebben. Zich 'uitspreken'³ wil immers zeggen: alles wat men in gedachten heeft gevormd, uiten en aan toehoorders presenteren: zonder dat is al het vorige zinloos, als een zwaard dat in zijn schede opgeborgen blijft. Daarom vormt dit de hoofdmoot van het onderwijs, is vakkundigheid op dit gebied een voorwaarde voor succes, en moet hier de meeste toewijding aangewend worden; dit is het voornaamste doel van oefening en navolging en de voornaamste bezigheid van elke leeftijd; vooral hierin overtreft de ene redenaar de andere, hieraan ligt het dat het ene stijltpe boven het andere te verkiezen is. Want het is niet zo dat Asianisten⁴ of anderszins bedorven sprekers geen zicht op de inhoud hebben gehad of deze niet konden ordenen, en evenmin waren zij die wij schraal noemen, dom of blind voor wat een zaak vereiste, maar de eerste groep ontbrak het aan stilistische oordeelkundigheid en maatbesef, de tweede aan kracht, zodat duidelijk is dat zwakte en sterkte van spreken in verwoording gelegen zijn.

Dat betekent echter niet dat alleen de woorden aandacht verdienen. Want ik zie mij genoodzaakt op te treden en me te verzetten tegen diegenen die als het ware meteen al in het voorportaal deze erkenning aangrijpen om, slordig waar het de inhoud - de musculatuur van de zaak! - betreft, te verslappen tot een soort loze toewijding aan woordjes. En dan doen ze dat

ook nog ter wille van de weüidendheid, die naar mijn inzicht inderdaad de grootste charme van het gesprokene vormt; maar dan moet zij wel in het verlengde van de inhoud liggen en niet het gevolg van effectbejag zijn. Gezonde, door training sterk geworden lichamen van zuiver bloed ontleen hun schoonheid aan dezelfde bronnen als waaruit hun kracht voortkomt: zij hebben kleur, zijn strak en uitgesproken gespierd. Maar wie zijn lichaam epileert en opverft als een vrouw, wordt juist door aan zijn schoonheid te werken afzichtelijk. Fatsoenlijke en stijlvolle verzorgdheid verschaffen, zoals een Griekse versregel^f verklaart, allure. Een verwijfde en decadente cultivering daarentegen verfraait het lichaam niet, maar onthult wel het karakter. Evenzo verwekelijkt die doorschijnende en iriserende stijl van bepaalde sprekers de inhoud die in dat gewaad van woorden gekleed gaat. Ik vind dus dat de woorden aandacht verdienen, de inhoud zorgvuldige toewijding; want meestal vormen de beste woorden een geheel met de inhoud en trekken zij door eigen licht de opmerkzaamheid. Maar wij zoeken ze alsof ze zich altijd schuilhouden en voor ons wegduiken. Zo komen we nooit op het idee dat de woorden zich in de buurt van het onderwerp bevinden, maar diepen we ze elders op en doen we onze vondsten vervolgens geweld aan. Alleen een echte man is in staat de wel-sprekendheid te benaderen: is haar lichaam volkomen gezond, dan zal zij niet veronderstellen dat het onontbeerlijk is gepolijste nagels en een permanent te hebben.

Het gevolg van die overdreven aandacht voor stijl is meestal dat de redevoering zelfs slechter wordt. Dat komt allereerst doordat de minst gezochte verwoording, die eenvoudig oogt en direct lijkt te zijn voortgekomen uit de waarheid zelf, de beste is. Wat zorg verraadt en er zelfs bedacht en geconstrueerd wil uitzien, oogst geen succes en boet aan geloofwaardigheid in, afgezien van het feit dat het ons begrip verduistert en als welig onkruid de zaailingen verstikt. Want om datgene wat direct gezegd kan worden, draaien we heen uit liefde voor woorden, wat voldoende duidelijk is, herhalen we, wat aan één woord genoeg heeft, beladen we met meer, en we vinden het meestal beter iets aan te duiden dan het gewoon te zeggen. Nee, niets wordt meer in eigenlijke woorden aangeduid, sinds men wat ook een ander al gezegd heeft, e gewoontjes acht. Van juist de verwerpelijke dichters nemen we figuren en metaforen over, en we vinden onszelf natuurlijk pas briljant als men briljant moet zijn om ons te kunnen begrijpen. Had Cicero^g dan niet helder betoogd dat

het voor een spreker ongeveer de grootste zonde is van het gangbaar taalgebruik en het algemeen aanvaarde taalgevoel af te wijken? 'Maar dat is een ruige boerenkinkel! Wij hebben een veel fijnere neus: wat de natuur dicteert, is vies'. Niet naar verfraaiing streven wij, maar naar de verleidingstrucs van een hoer - alsof woorden ook maar enige kwaliteit kunnen hebben als ze niet samenhangen met de inhoud. Maar als wij ons gehele leven moeten worstelen om passende, heldere, fraaie woorden te vinden en die op de juiste plaats te zetten, denken wij dat onze studie niets heeft opgeleverd.

Toch ziet men er zeer velen die bij afzonderlijke woorden blijven steken: ze kunnen ze niet vinden of wegen hun vondsten met eindeloos passen en meten af. Zelfs als hiervan het doel was dat ze altijd de beste woorden gebruikten, zou deze steriliteit verfoeilijk zijn, aangezien zij de vaart van het spreken beteugelt en de gloed van het denken blust door oponthoud en gebrek aan zelfvertrouwen. Ellendig en, om zo te zeggen, armzalig is die redenaar die geen enkel woord gelaten kan weggooien. Maar wie zich allereerst de theorie van het spreken heeft eigen gemaakt, vervolgens door uitvoerige en geschikte lectuur een overvloedige voorraad woorden heeft aangelegd, daarop de vaardigheid van plaatsing heeft toegepast, en daarna dit alles gehard heeft door zeer veel te oefenen, zodat hij het altijd allemaal paraat en voor ogen heeft, zal nooit een woord weggooien: want hem die dit alles gedaan heeft, zal de inhoud samen met de bijpassende woorden tegemoet snellen. Maar het is noodzakelijk dat daar studie aan voorafgaat en dat men die vaardigheid niet alleen verwerft maar ook als het ware opslaat. Want die angstvallige nauwgezetheid bij het zoeken, beoordelen en afwegen van woorden is onvermijdelijk wanneer we nog studeren, maar dodelijk wanneer we een redevoering houden. Anderzijds vergaat het sprekers die zich te weinig hebben ingespannen als diegenen die geen vermogen bezitten en bij de dag leven. Heeft men echter een spreekvermogen opgebouwd, dan staan de woorden altijd op hun post en lijkt het alsof ze niet alleen desgevraagd reageren, maar zelfs een onverbrekelijke eenheid vormen met hun betekenissen en die, als een schaduw, op de voet volgen.

Maar juist deze zorgvuldigheid kent een punt waar het genoeg is. Wanneer de woorden correct Latijn, betekenisvol en fraai zijn, wanneer ze op de goede plaats staan, wat zouden we ons dan nog verder af tobben? Toch houden sommigen nooit op zichzelf af te kraken, het scheelt niet veel of zij staan eindeloos stil bij af-

aonderlijke lettergrepen, en zelfs als de beste woorden al gevonden zijn, blijven ze op zoek naar een uitdrukking die nóg eerbiedwaardiger, ongewoner en verrassender is, niet begrijpend dat een redevoering waarvan men de woorden prijst, inhoudelijk niet van de grond komt.

Laat dus de aandacht voor de stijl zo groot mogelijk zijn, zolang we maar beseffen dat we het niet voor de woorden doen, maar dat die woorden juist bedacht zijn terwille van de inhoud. Het geschiktst zijn dan ook die woorden die onze gedachten het best uitdrukken en in de rechters' het effect teweegbrengen dat wij willen. De woorden moeten zonder twijfel een rede opleveren die zowel verrassend als aantrekkelijk is - maar dan verrassend niet in de zin waarin we verrast zijn door tegennatuurlijke verschijnselen, en op zo'n manier aantrekkelijk dat het genot niet pervers, maar tevens respectabel en waardig is.

NOTEN

1. Vertaling van *Institutio Oratoria* VIII pronouncement 13-33. Ik werk aan een complete vertaling van Quintilianus' *Institutio*, die zal verschijnen bij AMBO.
2. M. Antonius is, evenals L. Crassus, een van de hoofdpersonen in *De Oratore* van Cicero, een boek dat door Quintilianus vaak met instemming wordt geciteerd.
Een vertaling onder de titel *Drie gesprekken over redenaarskunst* van de hand van H.W.A. van Rooijen-Dijkman en A.D. Leeman verscheen in 1989 bij Athenaeum-Polak & Van Gennep.
3. *Eloqui*, waarvan de woorden *eloquentia* (welsprekendheid) en *elocutio* (verwoording, stijl) zijn afgeleid.
4. Met deze naam werd een stroming aangeduid die zich, volgens de tegenstanders, door een al te barokke stijl schuldig maakte aan goedkoop effectbejag.
5. Het is niet bekend naar welke regel Quintilianus verwijst.
6. *De Oratore* I 3, 12; vergelijk de hierboven geciteerde passage uit het eerste boek van Quintilianus zelf.
7. Hoewel Quintilianus pretendeert het volledige terrein van de retorica te bestrijken, houdt hij zich in de praktijk voornamelijk met het juridische genre bezig.

Democratie in Rome?

H.C. Teitler

Polybius

In het zesde boek van zijn *Historiae* weidt Polybius vol bewondering uit over de staatsinstellingen van Rome. Hij had die van nabij leren kennen. De Griekse historicus was, na de door de Romeinen gewonnen slag bij het Macedonische Pydna (168 v.Chr.), door de overwinnaars meegevoerd naar Rome, waar hij geruime tijd woonde. Aanvankelijk zal hij, als één van de duizend gijzelaars die de Achaeïsche bond aan Rome had moeten leveren, de Romeinen niet al te welgezend zijn geweest, maar in zijn werk is dat niet te merken. Integendeel, Polybius is kennelijk diep onder de indruk geraakt van de wijze waarop zijn voormalige vijanden erin geslaagd waren hun macht stelselmatig te vergroten en andere volken aan zich te onderwerpen. Die machtsontplooiing was in zijn ogen een logisch gevolg van de superieure kwaliteit van Rome's staatsregeling, waarin monarchale, aristocratische en democratische bestanddelen op de juiste wijze gemengd waren en tezamen een harmonieus geheel vormden. Zó harmonieus, dat 'een Romein zelf niet zonder meer zou kunnen zeggen of het geheel nu aristocratisch, democratisch of monarchaal was' (6.11.11).

Na eerst aandacht te hebben besteed aan het monarchale element in Rome's constitutie, de consuls, en daarna aan het aristocratische bestanddeel, de senaat, komt Polybius vervolgens te spreken over de inbreng van het volk. Hij acht die inbreng niet gering, wijst op zaken als volksrechtbanken, verkiezingen en wetgeving, on-

Afb. 1. Reliëf met portret van Polybius (2.15m x 1.10m), toegeschreven aan de beeldhouwer Damophon van Messene. Gevonden in Cleitor in Arcadië. Het origineel is onherstelbaar beschadigd. Hier afgebeeld is een kort na de ontdekking in 1880 gemaakte kopie.

Polybius is afgebeeld als soldaat, met *exomis* (wollen hemd zonder mouwen) en *chlamys* (grote, wijde mantel). Hij draagt een lans in de linkerhand. Een kort zwaard hangt aan zijn gordel. Een rond schild en een helm liggen op de grond. Zijn rechterarm is, waarschijnlijk in gebed, opgeheven.

derstreept het feit dat het volk het laatste woord had bij beslissingen over oorlog en

vrede en eindigt zijn beschouwing met de opmerking dat het er vanuit dit perspectief bezien zelfs op leek dat het aandeel van het volk in het staatsbestel het grootst was en dat men van een democratie zou kunnen spreken (6.14). Dat dit laatste niet juist zou zijn, omdat de monarchale en aristocratische bestanddelen nu eenmaal op een ideale manier ermee vermengd waren, zegt hij dan nog eens expliciet. Dat neemt echter niet weg dat Polybius niet alleen democratische elementen in het Romeinse staatsbestel onderscheidde, maar die zelfs van groot belang achtte, van groter belang dan menig historicus uit de moderne tijd.

Het zou niet moeilijk zijn een lange reeks van boeken en artikelen over de Romeinse geschiedenis op te sommen, waarin gezegd wordt dat de Romeinse staatsregeling nauwelijks iets democratisch had maar in feite oligarchisch was. Ik geef één recent voorbeeld. In de *Times Literary Supplement* van 14 april 1995 schreef Oswyn Murray in een recensie: 'Rome ... is nooit een democratie van burgers met gelijke rechten geworden, maar bleef altijd een samenleving gebaseerd op "clans", een oligarchie van aristocraten met hun volgelingen.'¹ Murray's standpunt wordt door zeer velen gedeeld. Democratie in de Oudheid? Daarvoor moet men uitsluitend in Athene zijn, zo lijkt het, niet in Rome. Studies met titels als *Athenian Democracy* en *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes* zijn er in grote hoeveelheden maar dergelijke programmatische titels kunnen, als het over de Romeinse geschiedenis gaat, slechts spaarzaam gevonden worden. En in ieder geval leggen ze het, wat betreft invloed op de beeldvorming over Rome, af tegen inmiddels klassieke werken als Matthias Gelzers *Die Nobilität der römischen Republik* (Leipzig 1912) en Friedrich Münzers *Römische Adelsparteien und Adelsfamilien* (Stuttgart 1920), waarin Rome als door en door aristocratisch en oligarchisch wordt afgeschilderd.

Wie Rome ziet als een in wezen oligarchi-

sche staat, neemt aan dat Polybius de politieke situatie in het Rome van zijn dagen verkeerd beoordeeld heeft. Polybius heeft zich, zo redeneert men dan, in de luren laten leggen door zijn aristocratische vrienden (we weten bijvoorbeeld dat hij zeer bevriend is geweest met Publius Cornelius Scipio Aemilianus, onder wiens leiding in 146 v.Chr. Carthago werd veroverd en verwoest). Hij zou, als vreemdeling, niet gekeken hebben voorbij de façade van de Romeinse constitutie en geen oog hebben gehad voor de sociale structuren waarop het politieke bouwwerk was gefundeerd, structuren die een overheersende positie van de elite in Rome waarborgden.

Tegen dit beeld van het politieke bedrijf in Rome, met alle nadruk op het oligarchisch element erin, en tegen de stelling dat Polybius het allemaal mis heeft gehad, is de laatste tijd protest aangetekend. Niet door de eersten de besten. Vergis ik mij niet, dan zijn het vooral de Fransman C. Nicolet en de Engelse geleerde P.A. Bruot geweest die als eersten gewezen hebben op enkele zwakke plekken in de lange tijd vrijwel onaantastbaar geachte visie van Gelzer cum suis. Anderen volgden en gingen verder. Polybius had gelijk en zijn moderne critici vergissen zich', aldus Fergus Millar, hoogleraar in de Oude Geschiedenis aan de universiteit van Oxford en misschien wel de radicaalste bestrijder van de oude opvatting, 'we moeten beslist de macht van het volk zien als één van de belangrijke elementen in de Romeinse politiek'. Let wel, Millar zegt niet dat Rome een democratie was. Hij zegt in eerste instantie slechts dat Polybius gelijk had, toen hij in Rome's staatsbestel democratische trekken ontwaarde. Maar de Britse geleerde gaat vervolgens wel een flinke stap verder. Hij betoogt dat Rome zelfs zoveel democratische trekken vertoonde 'dat Rome in menig opzicht meer leek op de klassieke Atheense democratie dan wij ons zelf hebben durven toegeven'.² Of dit laatste inderdaad zo is? Men kan

zich direct al afvragen of Millar niet te gemakkelijk uit het oog verliest dat er, behalve overeenkomsten tussen het Romeinse en het Atheense politieke model, ook de nodige verschillen waren. Maar los daarvan, is het juist dat de macht van het volk als factor in de Romeinse politiek vaak is onderschat? Voordat op die vraag nader ingegaan kan worden, is het zaak eerst het begrip 'volk' nader te preciseren.

Het volk van Rome

Om misverstanden te voorkomen is het nodig erop te wijzen dat, wanneer gesproken wordt over 'het volk van Rome' (de *populus Romanus*), bedoeld wordt op een minderheid van de totale bevolking van de staat Rome. Het gaat alleen om mannen met volledig Romeins burgerrecht.

Vrouwen, slaven, vreemdelingen, bondgenoten van Rome in Italië: zij allen waren uitgesloten van politieke rechten (en dat gold a fortiori voor de bewoners van de in de loop der tijd door Rome veroverde provincies buiten Italië). Dit betekent onder andere dat van de naar ruwe schatting vijf miljoen inwoners van het Italisch schiereiland in de tijd van Polybius zo'n 380.000 man oftewel 7,6% 'het volk van Rome' uitmaakten. Wie dit weinig vindt en alleen daarom al moeite heeft om te spreken van democratie in Rome, dient te beseffen dat ook in Athene, de bakermat van de democratie, alleen de mannelijke burgers in politiek opzicht meetelden. Maar, toegegeven, in Athene was de situatie kleinschaliger. De staat Athene is met zijn inwonertal van naar schatting 300.000 (van wie 40.000 mannelijke burgers) aan het begin van de Peloponnesische Oorlog en met zijn grondgebied van circa 2500 km² altijd binnen de perken van een *polis* gebleven. Het territorium van Rome daarentegen viel, na de verovering van Tarente in 272 v.Chr., samen met Italië tot aan de rivier de Po.

Is het aantal Romeinse burgers op het totaal van de bevolking al niet groot te noemen, van die burgers participeerden ook

nog eens betrekkelijk weinigen daadwerkelijk in de politiek. Wat betreft het passief kiesrecht: alleen de allerrijksten kwamen daarvoor in aanmerking. Ambten (*honores*, eigenlijk 'ereambten') waren onbezoldigd, maar kostten wel het nodige aan wat wij representatiekosten zouden noemen. Dat alleen al beperkte het aantal gegadigden. Wat het actief stemrecht betreft: wilde een burger zijn stem laten horen bij verkiezingen of wetgeving, dan diende hij ter plekke in Rome aanwezig te zijn in de desbetreffende volksvergadering (in Athene was dit overigens net zo). Zich laten vertegenwoordigen door iemand anders was onmogelijk. Het laat zich raden dat als gevolg hiervan lang niet ieder van de burgers telkens acte de présence zal hebben gegeven. In de regel zullen, van degenen die één of meer dagreizen van Rome verwijderd woonden, gefortuneerden vaker aanwezig zijn geweest dan hun arme medeburgers, voor wie de reis naar Rome en het verblijf aldaar te kostbaar was, als ze thuis al gemist konden worden.

De animo om deel te nemen aan volksvergaderingen zal ook om een andere reden niet bij ieder altijd even groot geweest zijn. Niet ieders stem telde namelijk even zwaar. Anders dan in de Atheense *ecclesia*, waar het principe van 'one man, one vote' gold, stemde men in de Romeinse volksvergadering getrappt, volgens een eigenaardig districtenstelsel, waardoor van sommige lieden de stem veel meer waard was dan van andere. Neem bijvoorbeeld de vergadering waarin over wetgeving werd beslist. Voordat de definitieve stemming plaats vond, moest er eerst per district (*tribus*) gestemd worden. Er waren 35 van zulke districten, 4 in Rome (*tribus urbanae*) en 31 in de rest van Italië (*tribus rusticae*). Normaliter zal van een stadsdistrict als, bijvoorbeeld, de *tribus Suburana* een groter aantal burgers de vergadering hebben bezocht dan van een landtribus als de *tribus Stellatina* (in het zuiden van Campanië gelegen). Toch beschikte de *tri-*

bus Stellatina, waarvan misschien slechts een handjevol rijke (!) burgers voor de vergadering in Rome kwam opdagen, net zo goed als de *tribus Suburana* over één stem bij de definitieve stemming, waarbij in totaal 35 stemmen werden uitgebracht.

Bij verkiezingen van de hoogste magistraten (consuls en praetoren) was de gang van zaken nog ingewikkelder, maar niet minder voordelig voor de rijken. Ook hier werd getrapt gekozen. Nu was echter het districtenstelsel gecombineerd met een censusstelsel. De burgers waren voor deze gelegenheid ingedeeld in vijf vermogensklassen. Elk van deze vermogensklassen had recht op een aantal stemmen, centuriën geheten. Het totaal aantal centuriën bedroeg 193. Hiervan beschikte klasse I, waarin de rijkste burgers waren ingedeeld, er alleen al over 98. Klasse II daarentegen beschikte over slechts 20 stemmen, terwijl in deze vermogensklasse toch veel meer burgers waren ingedeeld dan in klasse I. Ook de klassen III, IV en V beschikten samen over niet meer centuriën dan klasse I. Is dit onderscheid tussen klasse I en de rest al veelzeggend genoeg, hoe zeer liet Romeinse kiesstelsel in het voordeel van de beter gesitueerden was, wordt helemaal schrijnend duidelijk, als men bedenkt dat er - afgezien van de vijf al genoemde vermogensklassen - nog een onderklasse bestond, die der *proletarii*, mensen met zo weinig bezit dat ze zelfs niet in aanmerking kwamen voor registratie in klasse V. We mogen aannemen dat deze *proletarii* in numeriek opzicht de lieden die behoorden tot klasse I verre overtroffen. Toch hadden alle proletariërs bij elkaar slechts de beschikking over één stem, één van de in totaal 193!

Wie op grond hiervan meent dat de wijze van stemmen en kiezen in de Romeinse volksvergaderingen ingewikkelder en minder democratisch was dan in de Atheense *ecclesia* ('one man, one vote'), kan ik geen ongelijk geven. En er zijn meer verschillen te noemen. In Athene kregen

bijvoorbeeld degenen die de *ecclesia* bezochten vanaf een gegeven moment presentiegeld. Dat was wat anders dan Rome met zijn censusstelsel! Verder waren er in Rome geen vaste vergaderdata. Of en wanneer een volksvergadering plaats vond hing af van de magistraat die bevoegd was als voorzitter op te treden. Vrije discussie tijdens een volksvergadering en het indienen van amendementen was er in Rome ook niet bij. Wanneer een wetsvoorstel werd ingediend (en dat kon alleen maar door bepaalde magistraten; initiatieven van willekeurige burgers waren niet mogelijk), dan was het slikken of stikken. Men kon alleen maar ja zeggen (*uti rogas*, 'zoals gij voorstelt') of nee (*antiquo*, 'ik laat het bij het oude'). In Athene was dit allemaal anders. Athene was dan ook, naar antieke maatstaven gemeten, een volwaardige democratie. Rome was dat zeker niet. Dit laatste staat ook niet ter discussie. De vraag is niet of Rome een democratie was, maar of Rome al dan niet democratische

Afb. 2. De achterzijde van een *denarius* van L. Cassius Longinus, muntmeester omstreeks 52 v.Chr. De afbeelding toont een in toga gehulde man die bezig is een stemtafeltje in een stembus te doen. Op het stemtafeltje meent men de letter V te kunnen ontwaren. De letter staat voor *Vti rogas*, 'zoals gij voorstelt, de formule bij de aanneming van een wet.

trekken vertoonde. Anders gezegd, was in de Romeinse politiek het aristocratisch element zo overheersend dat Rome in feite een oligarchie was, of had het volk er wel degelijk wat te vertellen?

Verkiezingen

Wanneer Polybius spreekt over de inbreng van het volk van Rome in de politiek, noemt hij een aantal terreinen waarop die inbreng tot uiting kwam: volksrechtbanken, verkiezingen, wetgeving en beslissingen over oorlog en vrede. Op al die zaken hier in te gaan zou te ver voeren, vandaar dat ik mij zal beperken. In wat volgt zal alleen over verkiezingen gesproken worden – in moderne tijd eveneens één van de graadmeters van het democratisch gehalte van een samenleving, een onderwerp bovendien dat de gemoederen blijft bezighouden. Nog onlangs kon men bijvoorbeeld in *NRC Handelsblad* lezen dat ons 'huidige kiesstelsel... volstrekt achterhaald' is en vervangen zou moeten worden 'door het districtenstelsel dat we voor 1917 hadden'.³ Overigens, wie parallellen zoekt tussen heden en verleden zal er goed aan doen niet het Nederlandse, maar het Amerikaanse kiessysteem met dat in Rome te vergelijken. Er zijn op sommige punten frappante overeenkomsten (maar het zou te ver voeren daarop hier in te gaan).

Anders dan bij ons of in Amerika waren er in Rome jaarlijks verkiezingen. Elk jaar opnieuw werden alle ambtsdragers van hoog tot laag door andere vervangen. Hun aantal is niet van het begin af aan even groot geweest, maar op den duur, zo in de tijd van Cicero (consul in 63 v.Chr.), waren het er meer dan veertig: 20 quaestoren, 4 aedilen, 10 volkstribunen, 8 praetoren en 2 consuls (ik tel alleen de belangrijkste mee). Zij waren niet langer dan één jaar in functie. De verkiezing van deze magistraten betekende dat jaar in jaar uit het volk bijeenkwam in verschillende vergaderingen om zich uit te spreken vóór of tegen degenen die zich, letterlijk, 'kandidaat' hadden

gesteld – volgens wettelijk voorschrift moest degene die naar een ambt dong zich de 24 dagen voorafgaande aan de verkiezingsdag als *candidatus*, dat wil zeggen, gehuld in een witte toga (*in toga candida*), in de stad Rome presenteren. Elk jaar opnieuw dus besliste het volk over de politieke toekomst van een betrekkelijk groot aantal mannen. Voor degenen die zich kandidaat hadden gesteld hing hiervan veel af. Een overwinning betekende aanzien, prestige, macht en het vooruitzicht op hogere ambten in de toekomst, met als bekroning eventueel het consulaat (al was dat consulaat, door de steeds sterker wordende concurrentie naarmate men hoger op de reeks van ambten kwam, lang niet voor ieder weggelegd). Een overwinning betekende ook de kans op aanzienlijk financieel gewin, want al waren de ambten zelf onbezoldigd en al moest er aanvankelijk geld bij, dat betekende nog niet dat er geen mogelijkheden waren om zich te verrijken, ofwel tijdens het jaar waarin men magistraat was (bijvoorbeeld door als consul een militaire overwinning met veel krijgsbuit te behalen) of anders na afloop van de eigenlijke ambtsperiode (als gouverneur in een provincie, bijvoorbeeld, een functie waarvoor alleen hoge ex-magistraten in aanmerking kwamen).

De bij de verkiezingen uit de bus gekomen Romeinse magistraten kwamen alle voort uit de bovenlaag van de bevolking. De een kon bogen op blauwer bloed dan de ander of op meer voorvaderen die het al tot consul hadden gebracht, maar als groep behoorden al degenen die zich groep voelden om ambten te bekleden tot de elite in de samenleving (dat geldt ook voor de volkstribunen, al zou de naam misschien anders doen vermoeden). Het is hierboven al gezegd: alleen al het feit dat de ambten onbezoldigd waren beperkte het aantal gegadigden (rijkdom op zichzelf was overigens niet genoeg om iemand in aanmerking te doen komen voor een magistratuur; grondbezit, daarop kwam het

aan, dat gaf prestige). Als men kijkt naar het passief kiesrecht in Rome, is er dan ook niets democratisch te ontdekken - maar het zou ook anachronistisch zijn dat te verwachten! Het actief kiesrecht daarentegen lag in handen van het volk. Elk jaar opnieuw besliste het volk via verkiezingen over het politieke lot van zijn bestuurders. Nu hebben we gezien dat in Rome onder 'het volk' iets anders moet worden verstaan dan bij ons. Dat in aanmerking nemend kunnen we niettemin stellen dat in; formele zin degenen die in Rome naar een ambt dongen afhankelijk waren van wat 'het volk' besliste. De elite kon met geen mogelijkheid onder de in de volksvergaderingen plaats vindende verkiezingen uit. In die zin vertoonde Rome, zoals Polybius zei, inderdaad democratische trekken. Maar is dit het hele verhaal?

Schijn of werkelijkheid?

Verkiezingen kunnen, zoals het heden en het recente verleden leren, gemanipuleerd worden. We hoeven alleen maar te denken aan wat er in fascistische regimes of in zogenaamde volksdemocratieën onder het mom van verkiezingen gebeurde en gebeurt om dit te beseffen. In de voormalige DDR was het opkomstpercentage bij elke verkiezing 99,9%, maar wij weten dat het onzin zou zijn om op grond hiervan te zeggen dat het volk daar echt iets te vertellen heeft gehad. De greep van een elite op een samenleving kan nu eenmaal zo groot zijn dat er geen sprake is van democratie, al gaat het volk massaal naar de stembus. Er zijn dan wel verkiezingen, maar het zijn geen vrije verkiezingen. Een onbevooroordeeld en ter zake kundig waarnemer zou zoiets moeten kunnen constateren.

In het geval van de verkiezingen in Rome (waar men, zoals we gezien hebben, niet eens massaal naar de stembus toog) heeft Polybius als waarnemer gefaald, aldus de tot voor kort algemeen geaccepteerde visie. Hij zou geen oog hebben gehad voor de sociale structuren die in Rome de over-

heersende positie van de elite waarborgden. Hij zou onvoldoende ingezien hebben dat het politieke leven voor een groot deel bepaald werd door erfelijke patronage-verhoudingen (dat wil zeggen, verplichtingen tot wederzijdse hulp en bijstand van *patroni*, 'beschermers', en *clientes*, 'beschermlingen'; men spreekt ook wel van *clientelaverhoudingen*). Hij zou de rol van dit verschijnsel bij verkiezingen niet hebben onderkend. Wat in zijn ogen vrije verkiezingen waren (en wat betreft wetgevende vergaderingen gold *mutatis mutandis* hetzelfde), waren in feite schertsvertoningen, gemanipuleerd door hoge heren die de zaken achter de schermen al geregeld hadden en die hun *clientes* zorgvuldig geïnstrueerd hadden hoe ze moesten stemmen.⁴

Polybius' schets van de Romeinse politiek stemt wel degelijk overeen met de werkelijkheid, zeggen anderen. Dat patronage in de Romeinse samenleving een rol heeft gespeeld, valt niet te ontkennen. Dat het belang ervan bij verkiezingen echter zo groot zou zijn geweest dat het volk in feite

Afb. 3. Denarius van muntmeester P. Licinius Nerva (eind 2de eeuw v.Chr.).

Afgebeeld is een tweetal mannen op een *pons*, een bruggetje waarover de kiezer zich begaf naar de stembus (uiterst rechts). De man links krijgt van een lager geplaatst persoon een stemtafeltje uitgereikt.

geen vrije keus zou hebben kunnen maken, is onwaarschijnlijk. Als dat zo is geweest, zouden de magistraten in spe dan zoveel werk hebben gemaakt van hun verkiezingscampagnes? Als alles al bij voorbaat vast lag, zouden ze zich deze moeite dan niet beter hebben kunnen besparen? En zouden we dan zo vaak gehoord hebben van pogingen om via omkoping het kiezersvolk te beïnvloeden?

Ik sluit mij bij deze laatste opvatting aan. De verkiezingen in Rome waren geen schertsvertoningen. Succes erbij hing af van een aantal factoren, niet slechts van één. Het scheelde beslist als een kandidaat kon bogen op familieleden die eerder al ereambten hadden bekleed, al was dit geen waterdichte garantie voor succes (ook niet elke Kennedy brengt het tot president van de Verenigde Staten). Van de kandidaat zelf werd ook het een en ander verwacht. Over controversiële onderwerpen kon hij zich weliswaar beter op de vlakke houden, om te voorkomen dat hij kiezers van zich zou vervreemden, maar het kweken van een netwerk van relaties was geen overbodige luxe. Op eigen kosten het volk onthalen op 'brood en spelen' wilde ook nog wel eens helpen. Roem behaald op het slagveld kon eveneens maken dat de ene kandidaat zich meer dan een ander de gunst van het kiezersvolk verwierf en ook oratorische gaven waren een pre in een samenleving (zonder krant, radio, televisie), waar het gesproken woord van doorslaggevende betekenis was om bepaalde denkbeelden aan anderen over te brengen. In de officiële volksvergaderingen was er weliswaar, zoals we gezien hebben, geen discussie mogelijk, maar er waren andere gelegenheden, waar wel degelijk gedebatteerd kon worden, zoals de zogenaamde *contiones*, 'meetings' waarin men niet stemde, maar waarin wel over wetsvoorstellen of verkiezingen gesproken werd. Dit alles, en niet alleen patronage, speelde een rol bij verkiezingen. Om met Brunt te spreken: 'Patronage was slechts

één van de vele factoren die het gedrag van de kiezers beïnvloedden en het bronnenmateriaal rechtvaardigt de conclusie niet dat deze factor belangrijker was dan de rest. Integendeel, men krijgt de indruk dat patronage van ondergeschikt belang was'.⁵

Samenvattend kunnen we zeggen dat Polybius' kijk op de Romeinse politiek zo gek nog niet was.

LITERATUUR

In het bovenstaande is geprobeerd de essentie van het probleem weer te geven. Vele zaken zijn slechts oppervlakkig aangeroerd of zelfs onbesproken gebleven. Wie meer wil kan terecht bij een grote hoeveelheid relevante literatuur. Daaruit volgt hier een bloemlezing.

Brunt, P.A., 'Clientela', in: P.A. Brunt, *The Fall of the Roman Republic and Related Essays*, Oxford 1988, 382-142.

Finley, M.I., *Politics in the Ancient World*, Cambridge 1983.

Millar, F.G.B., 'The Political Character of the Classical Roman Republic, 200-151 B.C.', *The Journal of Roman Studies* 74 (1984) 1-19.

Nicolet, C., 'Polybe et la "constitution" de Rome: aristocratie et démocratie', in: C. Nicolet (ed.), *Demokratia et Aristokratia. À propos de Caius Gracchus: mots grecs et réalités romaines*, Parijs 1983, 15-35.

North, J.A., 'Democratie Politics in Republican Rome', *Past & Present* 126 (1990) 3-21.

Rossum, J.A. van, 'Stem en status: politiek in de Romeinse republiek (200-50 v.Chr.)', in: P.W. de Neeve en H. Sancisi-Weerdenburg, *Kaleidoskoop van de Oudheid*, Groningen 1989, 177-190.

Taylor, L.R., *Roman Voting Assemblies from the Hannibalic War to the Dictatorship of Caesar*, Ann Arbor 1966.

NOTEN

1. 'Rome ... never became a democracy of equal citizens, but always remained a clan-based society, an oligarchy of nobles with their retainers.'
2. Millar, 1984, 2: The main purpose of this paper is to argue that Polybius was right and his modern critics are wrong. We do have to see the power of the people as one significant element in Roman politics ... This is not to say that it is worth trying to argue that Rome was a democracy. It is to say that in many respects it was more like, say, the classical Athenian democracy than we have allowed ourselves to think'.
3. De geciteerde woorden heb ik ontleend aan een vraaggesprek met P.F. Maas, hoogleraar parlementaire geschiedenis in Nijmegen (*NRC Handelsblad*, 8 juni 1995).
4. Vgl. voor deze opvatting bijvoorbeeld de uitspraak van J. Suolahti, *The Junior Officers of the Roman Army*

in the Republican Period (Helsinki 1955,15): 'For in the elections no real freedom of choice existed among the electorate, since their decisions were guided by numerous bondages and ties, from family relations and friendships to factors such as clientela and bribery'.

5. Brunt, 1988, 431: 'Patronage was only one of many factors that affected voting behaviour, and the evidence does not warrant the conclusion that it counted more than any other; rather it suggests that it was of subordinate importance'.

Maar de vorstin...: moedwil en misverstand in *Aeneis* IV

Rudi van der Paardt

Het is bijna één *topos* geworden om de geschiedenis van de Carthaagse koningin Dido, zoals verteld door Vergilius in het vierde boek van zijn epos de *Aeneis*, als een tragedie aan te duiden. Nu gebruikt men de term vaak in figuurlijke betekenis, ter aanduiding van een 'reeks van zeer bedreovende voorvallen' (Van Dale): als men van die betekenis uitgaat zou men de *Aeneis* als geheel, net als veel andere epen, wel als een tragedie kunnen bestempelen, wat trouwens óók wel is gebeurd. Maar ten aanzien van boek IV dringt zich meer dan voor andere boeken de letterlijke betekenis op: die van het door de Grieken ontwikkelde literaire genre van het treurspel. Wat zijn dan de aanknopingspunten?

In de eerste plaats is daar het verhaalverloop, Vergilius' presentatie van de ontwikkeling van de verhouding tussen Dido en Aeneas, die verloopt van pril geluk via een 'vertrouwenscrisis' tot de scheiding, die voor Dido ook een afscheid van het leven inhoudt. Vooral het tweede bedrijf van het drama wordt gekenmerkt door veel dialoog: alleen aan het metrum, de bij het epos behorende dactylische hexameter, kun je zien dat je als lezer geen tragedie voor je hebt, inhoudelijk en stilistisch zijn er juist frappante overeenkomsten. Ook de figuratie heeft tragische allures: hoofdpersonen zijn twee figuren van koninklijke bloede, die met elkaar maar ook innerlijk een strijd hebben te leveren; Dido wordt daarbij gesteund door haar zuster Anna, die ongeveer de rol vervult van de voedster in de tragedie (je zou aan *Phaedra/Hippolytus* kunnen denken). Dan is een opval-

lend fenomeen in dit boek het veelvuldig voorkomen van 'tragische ironie': voor de lezer die weet 'hoe het allemaal afloopt' - en een andere lezer heeft ook de oudheid niet gekend - zijn er heel wat uitspraken van personages van verder strekkende betekenis dan zij zelve weten of lijken te denken. In het verlengde hiervan liggen de prospectieve aspecten van metaforen en vergelijkingen die kwistig door het boek zijn gestrooid. En ten slotte: in een (nog te noemen) passage wijst 'de verteller' zelf naar toneel(opvoeringen), zodat de lezer het verband van de epische tekst met de tragedie als het ware krijgt opgedrongen. Het is in dit bestek onmogelijk aan alle zojuist genoemde punten aandacht te besteden. Ik beperk mij tot twee: de dramatische structuur van het boek en de prospectieve verteltechniek.

Alvorens op het eerstgenoemde onderwerp in te gaan, moeten we dit vierde boek, dat vaak afzonderlijk wordt gelezen (en ook een heel eigen 'Nachleben' kent), toch eerst in zijn context plaatsen. In het eerste boek heeft de lezer Dido leren kennen als een mooie, trotse koningin met een pijnlijk Punisch verleden: haar echtgenoot Sychaeus werd door haar eigen broer, Pygmalion, vermoord, zodat ze Tyrus moest ontvluchten. Al haar hartstocht heeft ze vervolgens geïnvesteerd in de bescherming van haar volk: zij is de spil om wie het snel groeiende Carthago draait. Door goddelijke machinaties echter belandt een met haar 'verwante ziel', de balling Aeneas die zijn vrouw heeft verloren

in de nacht van Troje, op de kusten van haar land en weet haar liefde te wekken - zo ergens, dan is dit verbum hier op zijn plaats! Die verliefdheid moet bij het relaas van Aeneas in de boeken II en III, waarin hij zelf zo'n belangrijke rol speelt, alleen nog maar gegroeid zijn en geworden tot een echte furor, 'hartstochtelijke liefde', want zó begint dit vierde boek:

At regina gravi iam dudum saucia cura
vulnus alit venis et caeco carpitur igrd.
inulta vin virtus animo multusque recursat
gentis honos: haerent infixi pectore vultus
verbaque, nee placidam membris dat cura quietem.

In de recente vertaling van Piet Schrijvers luiden deze verzen als volgt:

Maar de vorstin wordt allang gepijnigd door zware verliefdheid,
zij voedt de wond in haar hart, gekweld door innerlijk branden,
altijd maar denkt ze aan de moed van haar held en zijn roemvolle afkomst;
onuitwisbaar zijn het gezicht en zijn woorden gegrift in
Dido's geheugen, de liefde laat haar geen rust om te slapen.

Na *At*, de conjunctie die aangeeft dat een nieuw onderwerp aan de orde wordt gesteld, is *regina* terecht het eerste woord van dit boek, want zij staat centraal. Dido blijkt geheel in de ban van de *vir*, 'de held', die haar 'in vuur en vlam heeft gezet', haar een zware (lietdes)wond heeft toegebracht. Het is met haar rust gedaan... In een gesprek met haar zuster Anna geeft ze aan dat ze haar emoties herkent, maar hoe Sterk ze zijn weet ook zij kennelijk niet. Immers, als zij tegenover Anna opmerkt dat zij trouw aan Svchaeus wil blijven en dus geen nieuw huwelijk wil, behoeft Anna er alleen maar op te wijzen dat ze dan ten eerste nooit kinderen zal krijgen en ten tweede een kans voorbij laat gaan zich sterk te maken tegenover de Carthago vijandige buurvölkeren, of haar *pudor* wordt gebroken (r.55). Dat houdt in dat ze, terwijl ze de goden op haar hand probeert te krijgen (c.q. te verzoenen), op alle mogelijke manieren probeert Aeneas' aandacht

op zich te richten. Het gevolg is dat het werk aan en in de stad, dat Aeneas bij zijn entree zo had bewonderd, nu geheel plat komt te liggen; de stille rust levert een scherpe tegenstelling op met de onrust van de koningin.

In een intermezzo kondigt de verteller goddelijk ingrijpen aan: Juno, de godin van het huwelijk en Carthago-gezind, tracht Venus, Aeneas' moeder, te winnen voor haar plan: via een huwelijk tussen de vorsten Trojanen en Carthagers tot één volk te maken. Venus stemt glimlachend in, ze weet dat het plan niet echt doorgang kan vinden: Aeneas is tot hogere doelen gehouden, weet ook de lezer. Maar Dido weet dat (nog) niet: als zij bij een jachtpar-

tij, onderbroken door noodweer, met Aeneas in een grot belandt en zich met hem verenigt (een archetypische situatie, door Vergilius met veel distantie beschreven), beschouwt zij zich als getrouwd; ver achter haar ligt de gedachte dat er grenzen zijn die ze niet mag oversteken (170-172)! Tot nu toe heeft de verteller zich alleen bezig gehouden met Dido en haar innerlijke strijd, van Aeneas hoorden we zo goed als niets. Het bijzondere van dit boek is dat we inderdaad relatief zelden Aeneas direct in het vizier krijgen. Ook nu is dat nog niet het geval: we vernemen eerst de roddel over het koningspaar dat het zijn taken zou verwaarlozen, 'bevangen als het was door vuige begeerte' (194). Dan komt via de afgewezen minnaar Jarbas, een zoon van Jupiter - Hammen, het gerucht in Olympische sferen. De heerser der goden grijpt nu in en via zijn bevel aan Mercurius (223 e. v.) horen we wat op dat niveau over Aeneas wordt gedacht: dat hij zijn plicht

verzaakten weg moet van dat volk, waarbij hij niets heeft te zoeken (het heet zelfs 'vijandig', wat hoogstens op de dreiging van buiten kan slaan, dan wel de visie van de eigentijdse lezer representeert). Die woorden worden nog eens (met enkele eigen toevoegingen van de bode der goden) herhaald, als Mercurius Aeneas aantreft, gehuld in een door de koningin vervaardigde mantel: Dido heeft hem letterlijk en figuurlijk ingepakt! Nu komt Aeneas tot bezinning en beseft dat hij zijn plicht(en) heeft verwaarloosd ten faveure van privé-genoegens; die zal hij moeten opgeven. Hij geeft vast zijn getrouwen opdracht alles voor vertrek in gereedheid te maken, maar wacht een gunstig ogenblik af om Dido van zijn plannen op de hoogte te stellen. Daarmee is het eerste bedrijf van dit drama afgesloten.

Het tweede bedrijf begint opnieuw met de woorden *At regina*, nu gevolgd door *dolos*, en inderdaad: in de visie van de vorstin zijn het listen die Aeneas beraamt, is het verraad dat hij pleegt. Het is geen toeval dat in de van woede sissende woorden die ze Aeneas toevoegt (305 e.v.): 'dissimulare etiam sperasti, perfide, tantum/ posse nefas tacitusque mea decedere terra' ['heb je zelfs nog gehoopt, bedrieger, zo'n verschrikkelijke daad geheim te kunnen houden en zonder iets te zeggen mijn land te kunnen verlaten'] de ter zake kundige lezer ongetwijfeld meteen moet denken aan soortgelijke woorden en klanken in Catullus' epyllion (c. LXIV) uit de mond van Ariadne: die Kretenzische koningsdochter werd immers ook verlaten door een man (Theseus in haar geval) die zij het leven had gered en voor wie zij zo ongeveer alles had opgegeven. Dat is ook precies wat Dido Aeneas voorhoudt en zij doet daarbij een beroep op hun wettige band, waarvoor zij eerst een Latijns, dan een Grieks woord gebruikt: 'per conubia nostra, per inceptos hymenaeos' (316). Dit is een opvallende regel, niet alleen omdat ook hierin Catullus weer hoorbaar is, maar

ook vanwege het ritme, de anaphoor van *per* en het chiasme in *conubia x hymenaeos*. Waarom heeft Vergilius deze regel er zo uit laten springen? Omdat deze woorden de essentie raken van wat Dido en Aeneas niet bindt, maar scheidt! Dido houdt het ervoor dat zij officieel zijn verenigd, Aeneas werpt in zijn antwoord meteen tegen dat hij in zijn optiek noch een huwelijk noch een (politiek) verbond heeft gesloten. Zijn gehele antwoord is in de loop van de commentaartraditie op dit boek sterk bekritiseerd, met als bekendste opmerking die van de Engelse latinist T.E. Page: 'Not all Virgii's art can make the figure of Aeneas here appear other than despicable.' Terecht is dat niet. Ten eerste heeft de verteller, op een van de zeer weinige momenten dat hij expliciet commentaar levert, laten blijken, dat van een wettig huwelijk inderdaad *niet* gesproken kan worden; Dido maakt dat er van (172). Ten tweede heeft hij er juist alles aan gedaan om duidelijk te maken waarom Aeneas zo formeel antwoordt, en daarbij de motivering van zijn daden puntsgewijs legt bij de vermaningen van zijn vader (in de droom, want Anchises is dood en begraven in Sicilië), de toekomst van zijn zoon en de opdracht van Mercurius: dat komt omdat hij zijn (krachtige) gevoelens voor Dido onderdrukt, geen emotie *wil* laten blijken, omdat hij anders erdoor meegesleept zou worden.

De slotregel van zijn monoloog (361) is een 'half-line' en daardoor alleen al weer opvallend: 'Italiam non sponte sequor', letterlijk 'Italië volg ik niet vrijwillig', wat impliceert dat Aeneas naar zijn idee geleid wordt, niet zelf keuzes maakt maar afhankelijk, letterlijk secundair is. Dat is nu iets waar Dido op haar beurt niet in kan geloven. Ze draait zich van Aeneas af, een symbolisch gebaar, en hoont hem om zijn preoccupatie met goden en bevelen van hogerhand. Ten slotte laat ze zich zozeer door haar woede meeslepen ('heu furis incensa feror'! zegt ze in r. 376, met voor de zoveelste maal een 'vurige' metaforiek),

dat ze Aeneas wraak aanzegt (384 e.v.) en na de laatste woorden 'sub imos' flauwvalt. Het is inderdaad pas 'in de onderwe-relcT (dat betekenen die woorden) dat het paar elkaar terug zal zien...

Nogmaals benadrukt de verteller dat Aeneas (393 begint, veelzeggend, met 'at pius Aeneas!') bepaald niet ongevoelig is voor Dido's emotionele woorden, maar toch zijn plicht vóór laat gaan: hij voegt zich bij zijn manschappen, die met verdubbelde ijver het vertrek uit Carthago voorbereiden. Dido, die dit ziet, doet een laatste poging Aeneas, al was het voor even, vast te houden. Zij doet dat niet zelf. Zoals bij het begin van haar liefde Anna haar woorden vertolkte, ongevraagd, zo moet zij dat opnieuw, maar nu in opdracht doen: 'laat hij wachten op gunstige wind :en een veilige zeereis' (430). Maar ook na Anna's woorden blijft Aeneas vastberaden, als een Stoïcijn (de vergelijking van Aeneas met een door stormen belaagde eik, vaak onderwerp van analyse, vertoont ontegenzeggelijk filosofische 'overtones' die met de officiële Stoa te maken hebben). Daarmee is het lot van Dido beslecht. Zij vervalt tot *furor* in mentale zin, een psychose zouden wij zeggen, en ziet alleen de zelfgekozen dood als oplossing voor haar onhoudbare situatie: trots als zij is wenst zij zich vanwege de scheiding van Aeneas niet vernederd te zien. Voor de laatste keer schakelt ze Anna in. Zonder haar over haar werkelijke voornemens in te lichten, draagt ze Anna op een brandstapel op te richten met attributen van haar voormalige geliefde: die wil ze door het vuur vernietigen. Met het simpele 'ergo iussa parat' ('dus voerde zij [sc. Anna] de bevelen uit') eindigt dit tweede bedrijf.

Het derde en laatste bedrijf staat geheel in het teken van Dido's zelfmoord: het begint met de woorden 'At regina pyra...' (504) en verhaalt van het opbouwen van de brandstapel tot en met haar beklimming ervan en de doodsteek, zichzelf toegebracht met het zwaard van Aeneas.

Deze heeft op zijn beurt, gemaand door (opnieuw) Mercurius in zijn slaap, de touwen die zijn schepen aan de kust van Carthago bonden, doorgekapt, met het bliksemende zwaard (580), dat hij als geschenk van Dido had ontvangen. Dat zijn de twee essentiële momenten in dit derde bedrijf, dat kenmerkend voor de gewijzigde situatie uitsluitend monologen bevat. Men vindt vooreerst een hartverscheurende klacht vol zelfverwijt van Dido, die als enig sterfelijk wezen in de eenzame nacht niet slapen kan (522 e.v.); een korte pep-talk van Aeneas tot zijn mannen (573 e.v.), die nu juist wel zijn nachtrust geniet, maar daaruit door Mercurius gewekt moet worden; een tirade van Dido die Aeneas ziet vertrekken, waarin zij hem en zijn nageslacht vervloekt en voorzegt dat er uit haar nazaten iemand zal opstaan, 'die te vuur en te zwaard de bewoners zal volgen' (590 e.v.); de laatste woorden van de vorstin, waarin zij de balans van haar werkzame leven opmaakt (651 e.v.) en, ten slofte, de bedroefde woorden van Anna tot haar stervende zuster, die des te ontroender zijn, als men beseft dat juist zij het is geweest die de gehele tragedie in gang had gezet! De epiloog, waarin verteld wordt hoe Iris, gestuurd door Juno, Dido van haar lichaam bevrijdt (693 e.v.), heeft niet alleen als functie het schokkend eind wat te verzachten, het donker, bijna letterlijk, wat bij te kleuren (Iris trekt 'een boog van talloze bonte kleuren'), maar ook om expliciet commentaar te geven bij wat zich voltrokken heeft: Dido ging heen 'niet op een tijdstip door het lot bepaald, noch door een dood die verdiend was, maar vóór haar tijd, ongelukkig, in plotse waanzin ontbrand' (696/7). In deze woorden is van alles gelegd, maar primair staat hier dat deze verschrikkelijke dood op het conto van Dido's *furor* (= haar gebrek aan zelfbeheersing) geschreven moet worden. In dit opzicht staat zij recht tegenover Aeneas: die wist wel met zijn emoties om te gaan, door ze namelijk te onderdrukken, wat

volgens antiek standpunt de juiste 'bestrijdingswijze' was (moderne psychotherapeuten denken daar wat anders over).

Ik kom nu op mijn tweede onderwerp, de prospectieve verteltechniek: voor de lezer-interpretator van boek IV is duidelijk dat de verteller soms rechtstreeks, maar veel vaker indirect, door middel van vergelijkingen en metaforen, op het tragische verloop van de geschiedenis preludeert. Ik geef twee voorbeelden van indirecte prospectie. Het eerste ontleen ik aan een passage uit het 'tweede bedrijf: Dido ziet geen uitweg meer, wil 'het levenslicht verlaten' en ontvangt nu allerlei prikkels uit haar omgeving die haar in haar voorneemen sterken. Daartoe behoren nachtmerries (465 e. v.):

agit ipse furentem
in somnis ferus Aeneas; semperque relinqui
sola sibi, semper longam incomitata videtur
ire viam, et Tyrios deserta quaerere terra.
Eumenidum veluti demens videt agmina Pentheus
et solem geminum, et duplices se ostendere Thebas;
aut Agamemnonius scaenis agitated Orestes
armatam facibus matrem et serpentibus atris
cum fugit, ultricesque sedent in limine Dirae.

in haar dromen
jaagt Aeneas wild achter haar aan en drijft haar tot waanzin:
ze droomt dat ze altijd maar achter blijft, eenzaam altijd alleen en
in een woestijn op verre zoektocht is naar haar volk.
Zoals een waanzinnige Pentheus een schare van schrikgodinnen
rond zich ziet en een dubbele zoon en een tweevoudig Thebe,
of een Orestes die op de toneelvloer opgejaagd wordt en
vlucht voor zijn moeder die hem bedreigt met fakkels en slangen;
bij het paleis op de drempel waditen de wraakgodinnen.

(vert. Piet Schrijvers)

Dido's dromen hebben duidelijk een symbolische betekenis. Aan de angst voor een haar achtervolgende *ferus Aeneas*, die het kennelijk op haar eer heeft gemunt, ligt diepe wroeging over (de gevolgen van) haar 'onbezonnen avontuur' met hem ten grondslag. De lange weg die ze eenzaam

gaat is, zoals de antieke commentatoren cd zagen, een verbeelding van haar op handen zijnde 'reis naar de dood'. In de vergelijkingen die volgen is het tertium comparationis de *furor*: als Pentheus en Orestes wordt zij door waanzin gedreven. Vooral de vergelijking met de laatste bevat prospectieve elementen: zoals Orestes, na de moord op zijn moeder, aan alle kanten wordt belaagd en het paleis niet uit kan, zo zal ook Dido geen weg meer weten uit haar paleis en ten slotte de fakkels tegen zichzelf gebruiken. (De slangen staan niet voor niets genoemd: zij verwijzen naar de dood van Dido's historische dubbelganger Cleopatra!) De verwijzing naar toneelvoering (*scaenis*), door sommige critici, zoals de eerder genoemde Page, volstrekt misplaatst geacht, lijkt mij juist om R. Williams *ad loc.* aan te halen 'a masterstroke designed to associate Dido's tragic plight with that of the heroes of Greek tragedy.'

Mijn tweede voorbeeld wordt geleverd door de volgende passage (68-73):

uritur infelix Dido totaque vagatur
urbe furens, qualis coniecta cerva sagitta,
quam procul incautam nemora inter Cresia fixit
pastor agens telis liquitque volatile ferrum
nescius: illa fuga silvas saltusque peragrat
Dictaeos; haeret lateri letalis harundo.

Verteerd wordt de arme Dido en ze zwerft door de stad in haar waanzin als een hinde die uit de verte in de wouden van Kreta onverhoeds werd doorboord met een pijl die tijdens het jagen door een herder is afgeschoten; argeloos heeft hij het vliegende wapen achtergelaten; zij zwerft door de bossen, vlucht door de dalen; dodelijk steekt de pijl in haar zijde.

(vert. Piet Schrijvers)

Het tertium comparationis is hier uiteraard het getroffen zijn, het geraakt zijn: Dido is als een hinde die is aangeschoten. Die hinde (*cerva*) heet *incauta*, niet op haar hoede dat impliceert voor Dido dat zij onvoorbereid was op de plotselinge kracht van de liefde. Die wordt teweeggebracht door Aeneas: hij is als de jager, die wel heeft geschoten, maar er geen weet van heeft dat zijn pijl doel heeft getroffen (door zijn positie in vs.72 krijgt *nescius* extra betekenis). De hinde dwaalt door bossen en dalen; net als zij zwerft Dido in verdwazing door heel Carthago – in de boven geciteerde vertaling van Schrijvers is *tota* (geheel) niet Weergegeven, maar het woord is niet zonder belang: het onderstreept de intensiteit van Dido's dwaling in de beide betekenissen van het woord. De laatste woorden van dit fragment zijn uiterst betekenisvol: de pijl is *letalis* (dodelijk); de hinde en Dido tollen aan hun wonden bezwijken.

Er is nog wel meer uit deze passage te halen. Het tweede deel van vs.71 luidt letterlijk: '(en) het vliegend ijzer heeft achtergelaten.⁷ We hebben hier te maken met een speciale vorm van metonymia (naamsverwisseling), de synecdoche: in plaats van

een concreet voorwerp wordt het materiaal genoemd waarvan dat bewuste voorwerp is gemaakt. Een bekend voorbeeld is *ferrum* (ijzer) dat staat voor *gladius* (zwaard). Inderdaad is het precies een zwaard dat door Aeneas is achtergelaten: dat zou dus kloppen met dat vliegende ijzer! Uiteindelijk is het ook het zwaard van Aeneas waarmee Dido zich de dodelijke wond toebrengt.

Het bijzondere van de vergelijking als geheel, zeker als we daarbij het eerste woord *uritur* (zij brandt) betrekken, is dat zij enerzijds terugverwijst naar de verzen 1–2, hierboven geciteerd, anderzijds zowel vooruitloopt op de jachtscène (129 e.v.), als op het slot van het boek, waarin wordt verhaald hoe Dido, gewond, in de vlammen omkomt. Die door het gehele boek IV gesuggereerde relatie tussen de hartstochtelijke liefde van Dido voor Aeneas en de aard van haar dood is fraai onder woorden gebracht door Louis Couperus. In zijn reisverhaal *Tussen de ruïnes van Carthago*. Dido en Salammbô' bedenkt hij bij zijn bezoek aan de Carthaagse Byrsa-heuvel het volgende:

Hier ook was het, dat de verlatene Dido de brandstapel beklom, daar was het dat Aeneas vluchtte. (...) Dido, zij heeft geleefd, Dido zij heeft hier geleden; Dido zij heeft hier, na verzengd te zijn in de brand harer liefde, zich doen verzengen in de brand van de stapel, en Aeneas... hij heeft vluchtend over de zee op der goden bevel haar moeten zien die stapel beklimmen. Dat is de schoonheid en heiligheid van zulke plekken als deze Byrsa-heuvel.

Hoe fraai en ter zake Couperus' formulering met betrekking tot de brand van Dido ook is, zijn opmerking over Aeneas die haar dood zou hebben gezien, is er nu net naast: expliciet zegt de verteller aan het be-

gin van *Aeneis* V dat Aeneas en de zijnen, die al lang zee hebben gekozen, terugblikkend naar Carthago wel de stad in brand kunnen zien staan, maar dat ze niet weten wat daar is gebeurd (al hebben ze er wel

een vermoeden van). Voor de lezer-interpretator betekent dit dat de hier nog maar eens aan te halen beginregels van *Aeneis* IV

At regina gravi iam dudum saucia cura
vulnus alit venis et caeco carpitur igni.

ook zo te lezen zijn dat zij een complete foreshadowing van de geschiedenis van ,: Dido bevatten. Want die verwonding, dat hartebloed en dat vuur mogen in eerste instantie in metaforische zin zijn gebruikt, het blijkt dat wij naar mate het boek vordert de woorden steeds letterlijker moeten nemen; de beginregels van boek V nu suggereren dat 'het onzichtbare vuur' vooruit wijst op de stapel die zo eendrachtig door Dido en Anna zal worden gebouwd.

BIBLIOGRAFISCHE AANTEKENINGEN

Er zijn diverse afzonderlijke commentaren op *Aeneis* IV, waarvan de uitgebreidste en geleerdste is: A.S. Pease, *P. Vergili Maronis Aeneidos Liber Quartus*, Harvard 1935, herdrukt in Darmstadt 1967; deze commentaar is wel genoemd "an encyclopaedia in its own right. Beknopter en voor de niet-specialist toegankelijker is de commentaar van R.G. Austin, Oxford 1955 (vele herdrukken). Verder zijn er natuurlijk de commentaren op de gehele *Aeneis*, waarvan die van R.D. Williams, twee delen, London etc. 1972, als standaard geldt. Speciaal voor het eindexamenonderdeel 'Vergilius' voor het VWO (1996) is geschreven: H. Bremer e.a., *Tantae molis erat...*, Emmeloord

995. Dit boek bevat drie delen: een tekstdeel, met een groot fragment van *Aeneis* IV; een deel aantekeningen en een docentenhandleiding. In dit laatste deeltje is ook een uitstekende algemene bibliografie opgenomen.

De geciteerde vertaling van P.H. Schrijvers is ontleend aan id., *De zwerftocht van Aeneas*, Groningen 1995 (bevat de boeken I, II, IV en VI in vertaling, met drie essays o.m. over de vertaalproblematiek). De (wetenschappelijke) literatuur over het Dido-boek is immens uitgebreid. Ik noem hier alleen enkele studies waarvan ik zelf het meest heb geprofiteerd: G. Williams, *Tradition and Originality in Roman Poetry*, Oxford 1968, speciaal het hoofdstuk *The Poetry of Institutions'* (over het huwelijk en de aard van Dido's culpa); W.A. Camps, *Virgil's Aeneid, An Introduction*, Oxford 1969; K. Quinn, *Virgil's Aeneid. A Critical Description*, London 1969 tweede druk (voor de tragische ironie en de structuur van IV; hierover schreef Quinn eerder het opstel 'Virgil's tragic Queen', opgenomen in *Latin Explorations*, London 1963, 29 e.v.); V. Pöschl, *Die Dichtkunst Virgils: Bild und Symbol in der Aeneis*, Berlin 1977 derde druk; J. Griffin, *Virgil*, Oxford 1986; R.O.A.M. Lyne, *Further Voices in Vergil's Aeneid*, Oxford 1987 en diverse artikelen verzameld in S.J. Harrison, *Oxford Readings in Vergil's Aeneid*, Oxford 1990, met name het artikel van Niall Rudd, 'Dido's culpa' (145 e.v.). Een Nederlandse pendant hiervan: Rudi van der Paardt, *Winnaars en verliezers*, Leiden 1995, biedt uiteraard ook het nodige over Dido en Aeneas. (Voor een bespreking van deze 'reader' zie p.240-241.)

Het reisverhaal van Couperus is gebundeld in *Met Louis Couperus in Afrika* (1921), herdrukt als Salamander-pocket in 1983, met een inleiding van F.L. Bastet. Voor andere gevallen van vergiliaanse intertekstualiteit in de Nederlandse literatuur, speciaal de presentie van Dido, zie mijn *De goddelijke Mantuaan*, Leiden 1987, *passim*; voorts Bremer e.a., *op.cit.*, deel I, 141 e.v.

Over koken en kookboeken in de Oudheid (3)

De tracta van Cato en Apicius

Heleen Sancisi-Weerdenburg

Inleiding

Behalve *laganum* dat ik in een eerder artikel heb besproken,¹ wordt ook *tractum* of *tracta* wel gezien als voorloper van de Italiaanse pasta.² De bekende Apicius-vertaling van André³ laat enige ruimte. Het daar gebruikte woord 'pâte' kan zowel 'pasta' als 'deeg' betekenen. In de receptenverzameling van Apicius komt het woord *tracta* voor in een serie sauzen, waar het als bindmiddel dient (IV iii 1-7); in een recept voor een soort vleeshallen (*isicium* II i 5); in dikke sauzen (*pultes tractogalatae* V i 3 en *pullus tractogalatus* VI ix 13), in een dessert (*dulcia* VIII xiii 5) en in één geval wordt het gebruikt in een vulling voor een speenvarken (VIII viii 5). Het zijn voornamelijk Italiaanse geleerden die zonder al te veel commentaar *tracta* vertalen door 'pasta', hoewel Clotilde Vesco in haar vertaling aantekent dat het ook wel met 'brood' of 'schiacciata', een plat brood, wordt vertaald (o.c. p.27). Behalve bij Apicius komt het woord zelden voor. Over de betekenis van *tracta* worden verhitte discussies gevoerd.⁴

Cato

Een van de zeldzame keren dat *tracta* voorkomt is in een zeer oude tekst. Cato geeft in zijn *De Agricultura* (LXXVI) het recept voor *tractum* als onderdeel van de *placenta*, een koek gebruikt bij religieuze plechtigheden. 'Voor de *tracta* heb je vier pond meel en twee pond spelt nodig. De spelt moet in water geweekt worden en als het zacht is, in een schone kom gestort en daarna met de hand goed worden doorge-

kneed. Als het goed doorgewerkt is moet de vier pond meel geleidelijk worden toegevoegd. Van dit deeg worden de *tracta* gemaakt. Ze moeten in een mand gelegd worden om te drogen. Als ze droog zijn, spreid ze gelijkmatig uit. Als je de afzonderlijke *tracta* maakt, moet je ze, na het kneden met een geoliede doek wrijven en met olie bedekken en vet maken. Nadat de *tracta* gemaakt zijn, moet de haard waar je gaat bakken goed opgestookt worden en ook de *testum* (aarden platte schaal of deksel).' De rest van het recept gaat over het verwerken van de verschillende *tracta* die in lagen afgewisseld met een mengsel van veertien pond schapekaas en viereneenhalf pond honing in een korst van ander deeg worden gebakken.

Om twee redenen wordt in dit recept van Cato pasta gezien. Naast gewone bloem wordt ook spelt gebruikt, een harde graansoort, die slecht tot meel verwerkt kan worden en minder geschikt is voor brood, maar die ongeveer hetzelfde effect heeft als het ingrediënt dat Italiaanse pasta zo goed zijn vorm laat behouden: *semola di grano duro*. Bovendien instrueert Cato de kok om de geknede *tracta* te laten drogen, net als iedere Italiaanse kok tot op de dag van vandaag doet als hij of zij pasta-deeg maakt.

Cato meldt overigens nergens dat de *tracta* voor verdere verwerking in de *placenta* voorgedroogd moeten worden. Het lijkt onwaarschijnlijk dat de lagen geitekaas met honing voldoende vocht bevatten om nog rauw deeg gaar te koken. Moderne pasta neemt ongeveer drie keer zijn eigen om-

Afb. 1. Een Italiaanse keuken van ca. 1549. Linksboven wordt het deeg uitgerold voor de pasta. Vergelijk de keukeninrichting met die van afb. 2. Uit: Colin Clair, *Kitchen and Table. A bedside history of eating in the western world*, London 1964.

vang aan vocht op. Strikt genomen vertelt Cato ook niet dat de *tracta* gebakken worden. Hij deelt alleen maar mee dat de haard moet worden opgestookt en gaat daarna over naar het volgende onderdeel van de bereiding van de offerkoek. Waarom stook je de haard op als je er vervolgens niets mee doet? Cato's instructies verschillen niet van die in talloze andere kookboeken. Enige ervaring van de gebruiker wordt verondersteld. Hij gaat er, waarschijnlijk niet ten onrechte, van uit dat de lezer van zijn recept weet wat *tractum* is.

Zorgvuldige lezing van Cato's tekst levert nog wel een nieuw gezichtspunt op: in de tekst wordt het drogen van de *tracta* vermeld vóór het inwrijven van de olie. Je kneedt ze, en als ze gemaakt zijn laat je ze drogen. Na het kneden wrijf je ze in met olie. En dan steek je de haard aan. Het is niet goed te zien waarom gedroogd deeg (dat vervolgens gekookt wordt) met olie moet worden bestreken. Dat heeft alleen maar zin als de deegplakken gebakken worden, op een *testum* in een goed verwarmde haard.⁵ Cato's volgorde van voorschriften is een (ook overigens) niet onbe-

Afb. 2. Het maken van pastadeeg (of *piadina*) in een traditionele Italiaanse boerenkeuken. De tafel (*tagliere*) wordt voor het maken van het deeg naar beneden geklapt. Uit: Vittorio Tonelli, *A tavola con il contadino romagnolo*, Imola 1986.

kend verschijnsel in kookboekentaal. Eerst vertelt hij de grote lijn van de instructies: zo moet je *tracta* maken en dit zijn de ingrediënten. En vervolgens geeft hij gedetailleerde instructies die strikt chronologisch genomen voor het eindresultaat behoren te worden uitgevoerd. 'Wanneer je de afzonderlijke *tracta* maakt, moet je, zodra je ze hebt gekneet (*ubi depsueris*) met een oliedoek inwrijven (*panno oleo uncto tangito*).' Of ze voor of na het bakken moeten drogen, wordt niet duidelijk. Het is interessant dat het woord *testum* waarop, waaronder of waarin de *tracta* worden gebakken, hetzelfde woord is dat nu nog in de Romagna wordt gebruikt voor de plaat waarop nog niet zo heel lang geleden in boerengezinnen dagelijks de *piadina*, een platte broodkoek, in de open haard werd gebakken.

Plinius

Tractum of *tracta* is dus – niet anders dan *laganum* – een broodkoek, vergelijkbaar met bijvoorbeeld het Piceense brood. Van dat laatste, waar ook spelt (*alica*) voor wordt gebruikt, vertelt Plinius (*NH XV* in 106) dat het eveneens tot de vorm van *tracta* wordt uitgerold.

Betrekkelijk laat in hun geschiedenis werden de Romeinen broodeters. Plinius (*NH XVIII* 107) vertelt dat er in Rome, tot aan de oorlog met Perseus van Macedonië, dat wil zeggen tot 171 v.Chr., in Rome geen bakkers waren en dat Romeinse huisvrouwen voor die tijd hun eigen brood bakten. Nu komt al in een komedie van Plautus (*Asinaria* v.200) uit het eind van de 3de eeuw een personage voor dat naar de bakker gaat. Mogelijk is dat te wijten aan Griekse invloed, zoals André terecht op-

Afb. 3. Het bakken van de *piadina* op een grote tegel. Uit: Tonelli, *o.c.*

merkt.⁶ Of het nu laat in de 3de eeuw of vroeg in de 2de eeuw was dat er voor het eerst bakkers in Rome werden gesignaleerd, het is zeker dat de oorspronkelijk Romeinse manier om graanproducten te consumeren, niet de vorm van brood had. Romeinen werden door Plautus *pultiphagi* (*Mostellaria* v.828) en *pultiphagonides* (*Poenulus* v.54): ‘puls-eters’ genoemd. Ook Plinius (*NH* XVIII 83) vertelt dat de Romeinen lang op *puls* en niet op brood hebben geleefd. *Puls* is een soort pap of een dikke soep, oorspronkelijk voorname-

lijk bestaand uit melk of water met graan erin gekookt, soms ook met brood (André, *o.c.* p.63). In de loop der tijden werd de vulling van de *puls* steeds rijker en gevarieerder. Bij Apicius zijn de *pultes* uitgebreide recepten met allerlei vleessoorten, maar nog steeds met een papachtige consistentie.

Voordat er bakkers in Rome waren, werd – volgens Plinius – het brood thuisgemaakt. Dat klinkt logisch. Maar we kunnen ons afvragen of het thuisgemaakte brood wel van dezelfde aard was als het

baldcersbrood. Oude religieuze voorschriften, onder andere de regel dat de Flamen Dialis geen brood mocht aanraken dat gist bevatte, wijzen erop dat ongerezen brood in de oudste tijden gebruikelijk was. Cato (*De Agricultura* LXXIV) geeft zo'n recept voor 'gekneed' brood (*panem depsticium sic facito*). 'Was je handen en de kom goed. Giet meel in de kom, voeg geleidelijk weinig water toe en kneed goed. Als het goed gekneed is, vorm je het en bak je het onder een plaat.' Dit soort brood kan eenvoudig thuis in de haard worden gemaakt. Voor gerezen brood is echter een oven nodig. 'Geschmeckt hat es etwa wie Knäckebrot' licht Schönberger in zijn commentaar op *De Agricultura* toe (München 1980, p.542). Het is waarschijnlijk dat, met het gerezen brood, de bakkers in Rome hun intrede deden.

Er zijn tal van vormen van simpel ongerezen brood bekend: opvallend is de term *focacius*, letterlijk: in de haard gebakken. Het is exact dezelfde term die nu nog in Italië wordt gebruikt voor plat rond brood: 'foccacie'.⁷ In het *Moretum* (v.40-41) dat op naam van Vergilius is overgeleverd, treffen we een beschrijving aan van het maken van zulke broodkoeken. De broodplaat wordt gebakken in de haard, afgedekt met een tegel (v.50). Het *tractum* van Cato lijkt zo'n soort brood te zijn, wellicht iets afwijkend van zijn geknede brood (LXXIV) doordat het plat werd uitgerold.

Apicius

Tussen Cato en de vierde-eeuwse Apicius-uitgave komt *tractum* of *tracta* alleen voor bij Plinius, in de bovenaangehaalde beschrijving van het Piceense brood. Plinius geeft overigens geen gegevens over de bereidingswijze, maar zegt slechts iets over de vorm: plat uitgerold. Zijn nu de *tracta* van Apicius iets anders dan de platte koek van Cato van dezelfde naam?

In het eerder aangehaalde artikel van Perry wordt een aantal redenen gegeven waarom *tracta* geen pasta kan zijn. In ieder

recept wordt de kok opgedragen de *tracta* te verkrumelen voordat het aan de vochtige substantie wordt toegevoegd. Perry vindt dat dit tegen de natuur van de pasta ingaat, omdat het plezier van het eten van pasta nu juist ligt in het heel blijven. Erg sluitend is de redenering niet. In de traditionele Italiaanse keuken worden ook wel restjes van het versneden deeg verkrumeld en in de soep gekookt. Niet alle pasta heeft de 'regular geometric shapes' die Perry zo waardeert. Maar in die rest-pasta soepen blijft de vorm wel herkenbaar, ook al is die onregelmatig. En het resultaat is een vloeistof met stukjes pasta: niet een gebonden gladde pap, zoals het resultaat volgens Apicius moet worden (VIII vii 5).

Een ander bezwaar dat Perry aanvoert is dat er nergens wordt gezegd dat de *tracta* in de vloeistof moeten worden gekookt. In de meeste gevallen worden de *tracta* toegevoegd nadat de rest van de ingrediënten heeft gekookt (*cum ferbuerit*). Soms, als in het recept voor het dessert (VII xiii 5), worden de *tracta* samen met melk, honing en wijn gekookt en wordt het resultaat een stevige pap. Nu is het niet ongebruikelijk dat kookboeken gedeelten van de instructies overslaan, maar het zou merkwaardig zijn dat een dergelijke mededeling in alle voorkomende gevallen ontbrak. Ieder die ooit spaghetti heeft gekookt weet dat het water moet koken voordat de pasta erin wordt gedaan en moet blijven koken, omdat anders de spaghetti niet gaar wordt. We mogen veronderstellen dat *tracta* in ieder geval, gezien de kwaliteit van de beschikbare granen, geen kortkokende pasta was. Als *tracta* pasta was, had een dergelijke waarschuwing niet achterwege mogen blijven.

Als *tracta* pasta was ... Er is, zoals we hebben gezien, geen enkele reden om dit te veronderstellen. Alle gerechten in het kookboek van Apicius werken ook met gedroogd en verkrumeld brood. In twee gevallen wordt opgemerkt dat de *tracta* gedroogd moeten worden. Dat is vooral de

basis van de pasta-hypothese. Bij het maken van verse pasta wordt de deeglap immers kortere of langere tijd gedroogd voordat de pasta wordt verwerkt. Ook deze weg leidt niet noodzakelijk tot een 'spaghetti-oplossing' voor Apicius gerechten. Gedroogd (oud) brood is gemakkelijker te verkrumelen (*infringas*) en neemt bovendien meer vocht op voor het binden (*inligas*). *Tracta* waren platte ronde koeken (*orbiculi*): waarom zou je eerst vers deeg van die vorm maken om ze dan, na droging te verkrumelen, zoals Perry (*o.c.* p.38) zich terecht afvraagt. Alle Apiciaanse recepten werken met oud brood, beschuit of crackers net zo goed of beter. Het zijn geen voorlopers van de Italiaanse pasta, maar varianten op en verrijkingen van de ouderwetse Romeinse *pultes*.

Tenslotte nog twee argumenten van Griekse zijde: de wijze waarop Apicius de *tracta* in zijn recepten gebruikt, is niet anders dan de manier waarop *laganon* in de Griekse *laganophakê* en in de Macedonische *mattuê* (Athenaeus XV 663e) werd gebruikt: verkrumeld in een dikke soep-pap.⁸ Het woord *trakta* komt in het Grieks een keer voor: 'de *kapyria* die (door de Romeinen) *trakta* worden genoemd' (Athenaeus III 113d). Het woord *kapyria* is betrekkelijk zeldzaam. Dat het een vorm van broodkoek is mag echter worden afgeleid uit het feit dat Athenaeus ze in zijn opsomming van broodsoorten vermeldt en ze vergelijkt met *artolaganon*: 'brood-laganum! Het heeft er alle schijn van dat we ook deze Romeinse voorlopers van de Italiaanse pasta naar het rijk van de nationale fabels en de lokale folklore moeten verwijzen.

NOTEN

1. Zie 'Over koken en kookboeken in de Oudheid (2)', *Hermeneus* 67 nr. 3.
2. Zo bijvoorbeeld Jon and Julia Solomon, *Ancient Roman Feasts and Recipes*, Miami Flo. 1977: 101, die *tracta* vertalen met 'noodles'. Clotilde Vesco geeft in haar Italiaanse Apicius-vertaling 'una sfoglia di pasta' (onder andere p.59); Ricotti, *L'arte del convito nella Roma antico*, Roma 1983, p. 305 omschrijft *tracta* als

'een deeglap gemaakt van spelt en water, die daarna vettig gemaakt wordt en in de oven wordt geroosterd. Een soort biscuit of cracker.' Ricotti (*o.c.* p. 18) wijst erop dat 'tirare [trekken] la sfoglia' de term is die nog steeds wordt gebruikt voor het uitrollen van de deeglap.

3. J. André, *Apicius: L'Art Culinaire, De Re Coquinaria*, Paris 1965.

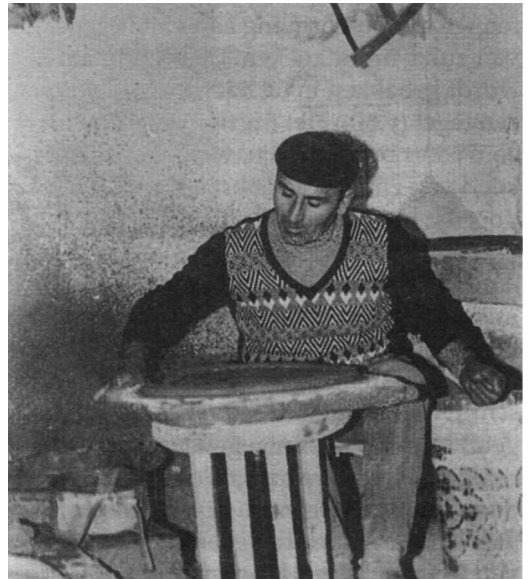
4. Een van de beste bijdragen aan deze discussie is van Charles Perry, "What was tracta?" in: *Petits Propos Culinaires* 12 (1982), p.37-39. Met dank aan J.M. van Winter die me deze verwijzing gaf. Alföldi-Rosenbaum (*Das Kochbuch der Römer*, Darmstadt 1994, p. 148) tekent bij *tractum* aan: 'ein hartes Gebäck aus Mehl und Wasser, das man zum Binden zerbröselt.'

5. Zo ook Ricotti *o.c.* p.238.

6. J. André, *L'alimentation et la cuisine à Rome*, Parijs 1961, p.65, n.141.

7. Ricotti (*o.c.* p.236) noemt ook het bovenvermelde *panis depsticius* een 'focaccia' en wijst op de vergelijkbare sardische 'carta da musica' dat door schaapherders makkelijk mee te nemen is en ook goed bewaarbaar is. 'Fouace' of 'fougasse', een soort ongerezen platte koek, die in de hard of onder de as werd gebakken in laat-middeleeuws Frankrijk is evident dezelfde term (zie J.-F. Revel, *Un festin en paroles. Histoire littéraire de la sensibilité gastronomique de l'Antiquité à nos jours*, Paris 1985, p. 89). Deze voorbeelden zijn zonder moeite aan te vullen met vergelijkbare baksels uit de gehele wereld. Revel (*o.c.* p.84) wijst erop dat verkoelde platte koeken bij prehistorische opgravingen zijn terug gevonden.

8. Zie 'Over koken en kookboeken in de Oudheid (1)', *Hermeneus* 67 nr. 1.

Afb. 4. Een van de laatste handwerkslieden die de *teglia* of *testo* maakte, Pierino Piscaglia uit Rontagnano. De foto is van 1985. Uit: Tonelli, *o.c.*

Een Romeins etentje

Nicole Van der Auwera

Naar aanleiding van de artikelen in *Hermeneus* van H. Sancisi-Weerdenburg over koken en kookboeken in de Oudheid leek het ons interessant de lezer ook te laten kennismaken met enkele recepten uit Apicius' *De Re Coquinaria*. Alvorens echter met de recepten op de proppen te komen is het noodzakelijk even stil te staan bij enkele specifiek Romeinse ingrediënten. De recepten volgen daarna, met de oorspronkelijke titels. De Latijnse tekst is ontleend aan *The Roman Cookery Book* van B. Flower en E. Rosenbaum. Na de Apiciusrecepten zijn ter vergelijking enkele moderne recepten opgenomen, zodat u uw vrienden op een 'Romeins' etentje kan inviteren.

In zeer veel recepten maakt Apicius gebruik van *garum* of *liquamen*. De naam *garum* heeft een Griekse oorsprong en duidt op een vis of een familie van vissen, γάρδος, die voor de bereiding van een saus gebruikt werd. De productie van *garum* wordt in de *Geoponica* en bij Gargilius Martialis beschreven. Als basis ervoor dienden ingewanden, kieuwen en bloed (volgens Gargilius Martialis werden volledige vissen gebruikt, eventueel in stukken gehakt). Dit mengsel werd, soms samen met kruiden, wijn en azijn, in een pot gelegd en ingezouten. Eventueel werden meerdere lagen gelegd. Daarna stelde men het mengsel aan de zon bloot tot alles vloeibaar werd (vandaar *liquamen*) en het mengsel een dikke saus werd. Na twee tot drie maanden werd de zo gevormde saus op flessen getrokken. Er bestond ook een snellere manier om *garum* te maken. De vis werd dan in pekkel gekookt tot hij ontbon-

den was. Soms werd *defrutum* (zie beneden) toegevoegd. Het op deze manier gemaakte *garum* stond bekend als *muriae*. Volgens de *Geoponica* werd de beste soort *garum*, die *himation* genoemd werd, gemaakt van de ingewanden van tonijn. Opmerkelijk is dat er van *garum* ook een kosjere versie bestond. Deze werd gemaakt van schubloze vissen.

Liquamen of *garum* werd gemengd met water (*hydrogarum*), wijn (*oenogarum*), azijn (*oxygarum*). Een nevenprodukt was *allec*, het overblijfsel in de pot. Alleen werd dikwijls met *mulsum* (wijn met honing) gemengd tot het zoet genoeg was om gedronken te worden. Het werd opgediend bij zeevruchten. De productie van *liquamen* gebeurde op industriële schaal. Eén van de belangrijkste productiecentra was Nova Carthago (Cartagena), waar *garum* van makreel gemaakt werd. Andere productiecentra waren Pompeï, Clazomenae en Leptis Magna – in een Chinese supermarkt verkoopt men ook nu nog een dikke vis-saus, die op ongeveer dezelfde wijze bereid wordt als die van Apicius. In de tekst is ervoor gekozen de term *liquamen* niet te vertalen omdat het beste Nederlandse equivalent, *vissaus*, niet helemaal de betekenis weergeeft.

Uitgekookte wijnen (*caroenum*, *defrutum* en *sapa*) werden gebruikt voor het op smaak brengen van gerechten. Deze 'wijnen' werden gemaakt door het versgeperste sap van druiven uit te koken. Het zijn in die zin geen echte wijnen omdat er geen of weinig gisting aan te pas komt. Voor *caroenum* werd eenderde van het vocht uit-

gekookt, voor *defrutum* de helft en voor sapa tweederde. Het is duidelijk dat sapa een dikke zoete vloeistof was die met honing vergelijkbaar is. Naast het gebruik als zoetstof werden ze ook aan echte wijnen toege-

voegd als bewaarmiddel. Ook hier is ervoor gekozen de termen niet te vertalen, omdat er nauwelijks een goed Nederlands equivalent is.

Aperitief:

7.XIII.1 DULCIA DOMESTICA

Palmulas vel dactylos excepto semine, nuce vel nucleis vel pipere trito infercies. Sale foris contingis, frigis in melle cocto, et inferes.

TOETJE VAN HET HUIS¹.

Ontpit de dadels² en vul ze met noten, dennepitten of gemalen peper. Rol ze in zout, bak ze in gekookte honing en dien op.

DADELS MET KRUIDKAAS

Halveer de dadels en ontdoe ze van de pitten. Vul ze met kruidkaas en laat ze een uurtje in de ijskast opstijven. Serveer bij het aperitief.

Voorgerecht:

2.1.3. ISICIA DE SCILLIS VEL DE CAMMARIS AMPLIS³

Cammari vel scillae de testa sua eximuntur, et in mortario teruntur cum pipere et liquamine optimo. Pulpa isicia plassantur.

KREEFTEN- OF GROTE-CARNAALBALLETJES.

De garnalen of kreeften worden uit hun schelp gehaald en in een vijzel met peper en liquamen van zeer goede kwaliteit fijn gestampt. Van het vlees worden balletjes gevormd.

GARNAALKROKETJES

150 gr. fijngehakte garnaal
1/2 koffielepel peper
2 eetlepels vispekkel (of zout in water opgelost)
1 ei
1 kop broodkruimels
darmnet
2 eetlepels olijfolie

Kruid de gamaal of de kreeft met peper en vispekkel. Bind in met een geklopt ei en broodkruimels. Doe dit mengsel in een darmnet of maak er op de gebruikelijke wijze kroketjes van. Leg ze in een pan (of een frituurpan) Dek de pan af en bak het twintig minuten op een laag vuurtje.

Hoofdgerecht:

4.II.25. PATELLAM LUCRETIANAM

Cepas pallachanas purgas (viridia earum proicias), in patinam concides. liquaminis modicum, oleum et aquam. Dum coquitur, salsum crudum in medium ponis. At ubi cum salso prope cocta fuerit, mellis cocleare asperges, liquamen adicias, si salsum, mellis modicum et coronam bubulam aspergis, et bulliat.

PATELLA A LA LUCRETIUS.

Maak pijpajuntjes schoon, gooi het groene gedeelte weg, hak ze fijn en leg ze in een pan. Voeg er een beetje *liquamen*, olie en water bij. Terwijl ze koken leg je rauwe gezouten vis in het midden. Als alles bijna gaar gekookt is voeg je een lepeltje honing en een beetje azijn en *defrutum* toe. Proef. Als het te weinig smaak heeft, voeg er dan *liquamen* bij. Als het te zout smaakt, voeg dan wat honing toe. Bestrooi het ook met *corona bubula*⁴ en laat het borrelen.

VIS MET ZUURZOETE UI À LA LUCRETIUS

6 sjalotjes

1 kopje visbouillon

2 eetlepels olijfolie

water

500 gr. visfilets

1 koffielepel honing

1 koffielepel witte-wijnazijn

1 koffielepel gekookte wijn

vispekkel

honing

peterselie

Hak de sjalotjes fijn en doe ze in een pot. Bevochtig dit bedje met bouillon, olijfolie en een beetje water. Leg de ongekookte vis in het midden, breng aan de kook en laat dan zachtjes koken op een laag vuurtje. Keer de vis af en toe om. Als de vis bijna gaar is, breng dan op smaak met honing, azijn en gekookte wijn (indien de saus te zacht is, vispekkel bijvoegen; indien ze te zout is, honing bijvoegen). Werk af met peterselie en dien op.

Dessert:

7.XIII.3 ALITER DULCIA

Siligeneos rasos frangis, et buccellas maiores facies. In lacte infuncis, frigus ex [in] ^leo, mel superfundis et inferes.

EEN ANDER TOETJE.

Verwijder de korst van wittebrood en breek dit in grote brokken. Leg ze in melk, bak ze in olie, giet er honing over en dien op.

WENTELTEEFJES

Enkele sneetjes belegen brood

een klontje boter

4 eieren

0,25l melk

kandijsuiker of cassonade

Klop de eieren tot een homogene massa. Doe dit in een bord, doe ook de melk in een bord. Rol de sneetjes brood eerst in de melk, daarna in het eiermengsel. In een hete pan bakken. Strooi de kandijsuiker over de gebakken sneetjes brood.

Warm opdienen.

BIBLIOGRAFIE

J. André, *L'Alimentation et la Cuisine à Rome*, Paris, 1961.

J. André, *L'Art Culinaire*, Paris, 1974.

H. Beckh, *Cassianus Bassus, Geoponica sive cassiani Bassi scholastici de re rustica eclogae*, Leipzig, 1895.

W. Bom, *Eten door de eeuwen heen*, Baarn, 1989.

E. Brandt, *Untersuchungen zum Römischen Kochbuche*, Leipzig/ 1927.

J. Edwards, *The Roman Cookery of Apicius*, London etc., 1984.

B. Flower & E. Rosenbaum, *The Roman Cookery Book*, London, 1958.

H. Sancisi-Weerdenburg, Over koken en kookboeken in de Oudheid (1), *Hermeneus* 67(1995) nr. 1, 23-27.

H. Sandsi-Weerdenburg, Over koken en kookboeken in de Oudheid (2), *Hermeneus* 67(1995) nr. 3, 151-156.

J.D. Vehling, *Apicius, Cookery and Dining in Imperial Rome*, New York, 1977 (herdruk van 1936).

A. Welkenhuysen, *Aan tafel bij Trimalchio*. Uit het 'Satyricon' van Petronius, in: A. Welkenhuysen, *Latijn van toen en nu*, 1995, p. 219-238.

NOTEN

1. Bij Apidus komt dit recept bij de nagerechten of toetjes voor. Ons lijkt echter dat het qua smaak dicht bij ons aperitiefhapje staat, vandaar dat we het hier opgenomen hebben ondanks de naam 'toetje'.

2. *Palmae* en *dactyli* zijn verzamelnamen voor gedroogde dadels die werden ingevoerd. Zie J. André (1961), p. 84.

3. *Isicia*: dit staat voor gehakte of gemalen schaaldieren of vlees, waar kruiden en specerijen aan toegevoegd zijn. Het kan gebruikt worden om worstjes of gehaktballetjes van te maken, of als vulling bij gevogelte.

Scilla of *squilla*: schaaldier, garnaal of kreeft.

4. Vermoedelijk een verbastering van *cunila bubula*, een wilde soort bonekruid.

Romeinse deegrecepten volgens Cato

Vincent Hunink

De Romein Cato (234-149 v.Chr.) dankt zijn bekendheid vooral aan de gevleugelde uitspraak 'overigens ben ik van mening dat Carthago verwoest moet worden' ('ceterum censeo Carthaginem esse delendam'). Minder bekend is dat van zijn hand een compleet geschrift bewaard is gebleven, *Over de landbouw* (*De agricultura*). Dit is het oudste Latijnse prozawerk dat overgeleverd is.

Tot aan de tijd van Cato was Grieks de taal voor het proza, ook voor de Romeinen. Cato is de eerste die voor dit doel zijn eigen taal inzet. Natuurlijk is dit goed te merken aan zijn taalgebruik: zijn stijl is nog sterk archaïsch. Hij schrijft korte, soms lapidaire zinnestelsels, met weinig variatie en veel herhalingen, voortdurende subjectwisselingen en veel opsommingen. Toch doet hij wel degelijk pogingen om zijn taal te stileren.

Niet alleen de taal is archaïsch, maar ook de structuur is nog on-klassiek. Cato lijkt soms van de hak op de tak te springen, zonder een duidelijk plan. Vaak blijkt het verband dan associatief. Daarnaast is zijn denken nog sterk object-gebonden: een abstracte gedachte komt nauwelijks voor.

Deze kenmerken worden nog versterkt door het 'boerse' thema. Cato geeft allerhande voorschriften voor het werk op een middelgroot landgoed. Deze nieuwe, agrarische vorm was in Italië toen sterk in opmars, en bracht een zekere specialisatie met zich mee, bijvoorbeeld die van druiven- of olijventeelt. Het voorzien in eigen behoeften bleef echter ook belangrijk. Cato probeert de 'nieuwigheden' een plaats te

geven binnen in de bestaande tradities. Zijn werk, bedoeld voor collega-grondbezitters, heeft daarmee een reactionaire ondertoon.

Als 'hereboer' beziet Cato alles, inclusief de werkkrachten, in termen van nut en geld. Deze hardheid is misschien niet de grootste charme van *Over de landbouw* voor moderne lezers. Het zijn eerder de voor-klassieke stijl, de aarzelende literaire vormgeving, en de boers-simpele stof die nog altijd kunnen aanspreken.

Het nu volgende fragment staat in het midden van het werk. Het bevat enkele recepten voor luxe etenswaren. Deze werden gebruikt op religieuze feestdagen, en waren niet bestemd voor normale consumptie door het personeel. Opmerkelijk is dat sommige vanzelfsprekende elementen van de bereiding geheel onvermeld blijven, zoals de toevoeging van zout.

Maak gekneed brood als volgt. Handen en mengkom goed wassen. Doe meel in de mengkom, doe een beetje water erbij en kneed het mooi door. Zodra je het goed doorkneet hebt, vormen en bakken onder een aarden schotel.

Een offerkoek op de volgende manier maken. Twee *libra*¹ kaas goed raspen boven een mengkom. Zodra je die goed geraspt hebt, doe dan een *libra* zacht tarwemeel, of, als je hem lichter wilt, alleen een half *libra* tarwemeel erbij. Meng dit goed met de kaas. Doe één ei erbij en meng het goed. Maak hieruit een brood, leg er bladeren onder, en bak het zachtjes in een hete oven onder een aarden schotel.

Een kaastaart als volgt maken. <Men neme> 2 *libra* zacht tarwemeel voor de bodem; voor de deegrepen 4 *libra* meel en 2 *libra* eersteklas griesmeel. Giet het griesmeel uit in water.

'Zodra het goed week is, doe het dan in een schone mengkom en laat het goed drogen. Vervolgens met de handen kneden. Zodra het goed doorkneet is, 4 *libra* meel geleidelijk erbij doen. Maak uit deze twee bestanddelen de deegrepen. Leg ze in een mand te drogen. Zodra ze droog zijn, leg ze dan netjes op elkaar. Wanneer je de afzonderlijke deegrepen maakt, na het kneden met een met olie ingesmeerde doek aanraken, rondom bestrijken en invetten. Zodra de deegrepen klaar zijn, de haard waarop je gaat bakken goed heet maken, en ook de aarden schotel. Hierna de 2 *libra* meel nat maken en doorkneden. Maak hiervan een dunne bodem.

Doe 14 *libra* schapekaas (geen zure, maar goed verse!) in water, en laat die daar weken.

Ververs het water driemaal. Haal hem eruit en droog hem goed met je handen, stukje voor stukje. Leg hem goed droog in een mengkom. Zodra je alle kaas goed gedroogd hebt, in een schone mengkom met je handen doorkneden en zo klein mogelijk maken. Neem vervolgens een schone meelzeef, en maak dat de kaas door de zeef in de mengkom komt. Doe hierna 4 1/2 *libra* goede honing erbij. Meng dit goed met de kaas. Zet hierna op een schone plank die 1 voet breed is, de opstaande rand.² Leg ingevette laurierbladeren onderop en vorm de kaastaart: leg eerst losse deegrepen over de hele bodem; bedek de deegrepen vervolgens met wat in de mengkom zit, doe daar weer deegrepen los op, en bedek die eveneens, net zolang totdat je alle kaas met honing opgemaakt hebt; doe op de bovenkant losse deegrepen. Vouw hierna de bodem dicht en maak het netjes af. Breng de haard op temperatuur en zet de kaastaart erop. Dek hem af met de hete, aarden schotel en bedek die bovenop en rondom met hete kooltjes. Let op dat je hem goed en in alle rust gaar bakt. Maak open om na te kijken, twee of drie keer. Zodra hij gaar gebakken is, eruit halen en met honing insmeren. Dit zal een kaastaart van een halve schepel zijn.

Een *kronkel* als volgt maken. Zoveel je wilt in de juiste verhouding precies zo maken als de kaastaart, alleen op een andere manier vormen. Bedek op de bodem de deegrepen goed met de honing. Maak ze dan net alsof je een touw draait. Leg ze zo op de bodem, en vul het goed dicht op met eenvoudige <deegslierten>. De rest helemaal alsof je een kaastaart maakt maken en bakken.

Een wentelaar als volgt maken. Wat betreft rand, deegrepen en kaas op dezelfde manier maken als de kaastaart, maar zonder honing, en dan bakken.

Bollen als volgt maken. Meng de kaas met het

griesmeel op dezelfde manier. Maak daarvan <bolletjes> zo groot als je ze wilt maken. Doe vet in een bronzen ketel. Bak ze los of per twee, en keer ze dikwijls om met twee spanen. Als ze gebakken zijn, eruit halen. Deze met honing insmeren, papaver erop strooien en zo opdienen.

Een *gieteling* op dezelfde manier maken als bollen, behalve dat men een holle kom met een gat erin moet hebben. Dompel hem zo in het hete vet en maak hem keurig als een kronkel. Met twee spanen omkeren en bijeen houden. Besmeer hem en laat hem bruin worden, maar niet te heet. Dit met honing of honingwijn opdienen.

Kaaspudding als de kaastaart. Doe er dezelfde dingen in als in de kaastaart. Meng dit in een trog, doe dit in een aarden vorm, en laat die zakken in een bronzen kookpot vol heet water. Zo koken op het vuur. Als hij gaar is, de vorm stukslaan. Zo opdienen.

Een *bollentaart* als volgt maken: zoals de kronkel, behalve dat je hem als volgt moet vormen. Maak van de deegrepen, kaas en honing bollen van een vuist dikte. Zet ze op de bodem, dicht open. Op dezelfde manier opbouwen als de kronkel, en eveneens bakken.

Een offer voor de runderen, zodat ze gezond blijven, als volgt brengen. Aan Mars Silvanus³ in het bos bij daglicht voor elk afzonderlijk rund een offer brengen: 3 *libra* tweekoren, 41/2 *libra* spek, 4 1/2 *libra* vlees, 3 *sextarius* wijn. '<Bid>: dat het is toegestaan dit in één pot te stoppen, dat het eveneens is toegestaan de wijn in één kom te stoppen.' Het is toegestaan dat deze offerhandeling wordt verricht door een slaaf of een vrije. Zodra de offerhandeling verricht is, meteen ter plekke opeten. Een vrouw mag bij deze offerhandeling niet aanwezig zijn, en ook niet zien hoe die verricht wordt. Het is toegestaan dit offer, als je wilt, ieder jaar te offeren.

Een *zoetelingetje* als volgt maken. Meng 1/2 *libra* meel samen met 2 1/2 *libra* kaas, als voor een offerkoek, en 1/4 *libra* honing en 1 ei. Vet een aarden schaal in met olie. Zodra je alles goed vermengd hebt, in de schaal doen. Dek de schaal af met een deksel. Let op dat je hem goed doorbakt in het midden, waar hij het hoogst is. Zodra hij gaar is, de schaal weghalen, met honing insmeren, papaver erop strooien. Even onder de deksel zetten, daarna eruit halen. Dien hem zo op met schaal en lepeltjes.

Punische brij als volgt koken⁴. Doe een *libra* griesmeel in water, maak dat het goed week wordt. Giet dit in een schone trog, daarbij 3 *libra* verse kaas, 1/2 *libra* honing en 1 ei. Meng alles goed samen. Gooi dit in een nieuwe pot

Tarwepap als volgt maken. 1/2 *libra* schone tarwe moet men in een een schone mengkom doen, goed wassen, het kaf goed loswrijven, en goed spoelen. Daarna in een pot doen met schoon water en koken. Zodra hij gekookt is, voege men geleidelijk melk toe, net zo lang tot dat een dikke brij is ontstaan.

NOTEN

1. Romeins pond, 327 gram.
2. Bedoeld is: de bodem. De uitstekende randen hiervan worden even later om de vulling heen gevouwen en vormen zo de korst.
3. Mars in de hoedanigheid van een bosgod. Het is echter ook mogelijk dat twee verschillende goden be-

doeld zijn. In de zin volgend op '<Bid>...' gaat het om een rituele formule die moet worden uitgesproken. De in het recept genoemde sextarius is een inhoudsmaat (54 cl.).

4. Over het kookproces zegt Cato niets; uit een andere bron blijkt dat de ingrediënten in kokend water moeten worden gedaan. Brij was in de vroege Republiek, toen men nog geen brood kende, het gewone voedsel. De hier beschreven soort brij is kennelijk van de Romeinse aartsvijand Carthago overgenomen.

BIBLIOGRAFISCHE AANTEKENING

Vertaald is hier Cato, *Over de landbouw*, c. LXXXIII-XCV. Het betreft een gedeelte uit een integrale Nederlandse vertaling, die begin 1996 zal verschijnen bij uitgeverij Athenaeum-Polak & Van Gennep te Amsterdam, onder de titel *Goed boeren*.

Scheepslading (loden anker, amfoor en kommen van aardewerk) van een gezonken schip, ca. 300 v.Cbr. (Allard Pierson Museum, Amsterdam). Zie *Klassieke Agenda*, pagina 247.

Brieven uit de jaren vijftig

L. Devoldere

Clodia Catullo s.d.

Ik heb je bundel gelezen. Veertien gedichten. En ik ben woedend. Niet omdat je in je verzen met mij hebt afgerekend ten overstaan van heel Rome. Evenmin omdat mijn mus helemaal niet dood is, zoals je maar al te goed weet: ik heb hem op de brug over de Tiber laten vliegen, omdat je weer één van je vermoeiende monologen had gehouden. Over vogels. Dat die vrij moeten zijn, en over het water scheren, zoals daar bij jou in het noorden, bij dat meer dat je blijft bezingen, terwijl ik de vijver die Caesar wil laten aanleggen voor zijn naumachie al saai vind, laat staan die afgrondelijke waterplas, die zich in de wazige bergen verliest. A propos, ik haat bergen. Nee, daar ben ik niet woedend om geworden. Ik ken jouw soort. Dichters, die zelfs tijdens de daad nog aan verzen denken. Ik ben wiedzend omdat je mij in deze niemen-dalletjes hebt opgesloten, terwijl je mij smachtend toch ooit 'mijn Lesbia' hebt genoemd: ik verwachtte een epos, een tragedie en ik krijg dit. En nu verwacht je wellicht ook nog mijn goedkeuring. Van mij die jou eigenlijk al was vergeten.

En het schip! Je weet maar al te goed dat het jacht dat Metellus me gaf, en dat jij in dat gedicht vermolmd laat rusten in het graf van dat 'heldere meer' – altijd dat meer! – nog altijd aangemeerd ligt in Baiae. Is het weer één van die knipoogjes naar een obscure Alexandrijnse dichter die niemand, behalve jij, lijkt gelezen te hebben? Of heb je het eigenlijk over mij, zoals mijn broer spottend suggereerde? Ik had er eerlijk gezegd niet aan gedacht, maar nu kan ik het niet anders meer lezen. Dat ben

ik dus: een trots vlaggeschip, een galei die zijn beste tijd heeft gehad en na een lange carrière afgetakeld (nomen est omen!) aan een aanlegsteiger ... 'bij de Tiber ligt te wachten op de sportieve kerels die hier, schijnbaar achteloos, voorbijzwemmen'. Dat was toch wat Cicero vorig jaar op een vol forum dacht te moeten zeggen in zijn verdediging van mijn ex, je vriendje Caelius. Jij durft het niet eens te schrijven. Zo laf ben je wel. Nog altijd jaloers dus op mijn zucht naar ervaringen. Het maakt niet uit. Jij hebt gekozen voor één lichaam, ik voor duizend. Het komt op hetzelfde neer. Maar het heeft ons wel uit elkaar gedreven.

Die pedante Alexandrijn – nog zo één – die tijdens dat souper begon over dat boekje van Archimedes die – stel je voor – het aantal zandkorrels had berekend dat in een bol zo groot als het universum zou kunnen opgeslagen worden – die Alexandrijn heb je ook schaamteloos gebruikt om er onze kussen mee te tellen. Maar je komt niet verder dan duizendtallen en een lijnstuk in de woestijn. Wie geen wiskunde kent, komt hier niet binnen, staat op de Academie in Athene. Blijf jij daar maar buiten, dichtertje.

Over die vrienden van je met hun hoertjes wil ik het niet hebben. Dat je zelfs mijn parfum – ik wist dat je dat flesje gestolen had! – vereeuwigd in je elflettergrepers, die er nu naar stinken, evenmin. Er zijn grenzen, zelfs aan mijn begripsvermogen. Nee, Calvus heeft je geen prullaria opgestuurd, zoals je beweert in je laatste gedicht. Jouw boekje is een prul! Het gaat geen generatie mee, daar verwed ik mijn kop om.

En dan die wereldreis, met dat smakeloze beeld van de ploeg op het einde. Ik geef toe, even dacht ik aan die weide langs de Via Appia (bij de derde mijlpaal) waar we... Maar die ploeg heeft het verknald: 'ijzer raakt achteloos bloem; bloem voor altijd geknakt!'. O kitsch! Waarom draai jij altijd de rollen om? Waarom ben je niet zoals de anderen, die boven op me hijgen en dan met een zucht weggrollen en over de wagenrennen beginnen, of hun kansen bij de volgende verkiezingen. Ik had je toch dat voorstel gedaan: een vaste relatie, met duidelijke afspraken, grenzen, legerkampen. Geen razzia's in vijandelijk territorium. Geen bruggen over de Rijn, zoals Caesar er één geslagen heeft (wat een man toch, die kaalkop, maar jij moet van hem niets wielen. Natuurlijk). Nee, je moest het weer verknoeien, toen je die obscene graffiti kwam kladden op mijn gevel, en de he-Irbuurt onderzette met je geschreeuw. En dat Veronees accent van je. Kun je daar niet aan werken? Ik heb je toch die spraakleraar gestuurd?

Overigens, spuw je nog altijd bloed? Ik zend je mijn dokter. Je kunt hem vertrouwen. Meer dan mezelf.

Cura ut valeas.

Memmius Lucretio s.d.

Een groet vanuit deze provinciestad die zichzelf overleeft door te doen alsof ze een iatelluctuele metropool is. Ik heb de monumenten bezocht, mijn bewondering uitgedrukt voor het Parthenon, gewandeld door de zuilengangen. Dit is een stad van neerbuigende gidsen die je met al hun strijkges het gevoel geven dat je een primitief bent. Ik heb gedaan alsof ik hun Grieks niet begreep en dan de tolk gecorrigeerd. Dat zootje moet de hand van de overwinnaar voelen. Zij trekken cirkels, wij bouwen bruggen en wegen. Kortom, wij gaan vooruit, terwijl zij bij hun Ilissus liggen of Op hun Areopaag rondhangen, en oren werweleer.

Ook de filosofen, verschanst in hun respectabele scholen, heb ik aanhoord: Plato's Academie die staat op haar eerstgeboorterecht met haar wazige uiteenzettingen, as van een gedooft vuur, en de onderzoekers van het Lyceum, in hun ruisende mantels tussen hun terraria en opgezette vogels. Nogal muf als je het mij vraagt. Maar tot zover het toerisme.

Je vraagt me dus iets te doen voor het huis van Epicurus. Je bent niet de eerste. Cicero was nog maar nauwelijks in Athene – ik was de dag voordien naar Mytilene gevluht – of hij schreef me al een brief hierover. Met zijn gebruikelijke, wollige woordomhaal wilde hij me ervan overtuigen dat ik me toch niet met bagatellen als het bezitten van huizen moest inlaten. Ik wou toch niet gelijken op die fanatieke epicuristische coterie? Ik moest daar boven staan. Je moet namelijk weten, maar dat zul je al, dat het hoofd van het lokale Epicurusgenootschap mij verzocht heeft om het huis af te staan. En de brave man heeft Cicero ingehuurd om mij daartoe over te halen. Het huis dat mij nota bene door een beslissing van de Areopaag (ja, de rechtbank van Orestes!) is toegekend. Ik heb het pand geïnspecteerd. Het is in deplorabele staat, de tuin is een schim van wat hij ooit geweest is. Hij is bovendien veel kleiner dan ik gedacht had. Eerst wou ik het hele ding laten afbreken en in grote stijl op de vrijgekomen grond gaan bouwen. Dat plan heb ik ondertussen opgegeven, maar het afstaan aan die arrogante kliek? Vergeet het. Of ik het niet kan laten restaureren, er een *mouseion* van maken, vraag je. Of tenminste als huiskapel integreren in het nieuwe gebouw. 'Zoals Odysseus zijn slaapkamer rond zijn bed (de olijfbom!) bouwde' (een mooie vergelijking overigens, mijn complimenten aan je leraar retorica). Beste Carus, waar zijn je filosofische principes gebleven? Als alles bestaat uit atomen en leegte, en alle atomaire verbindingen gedoemd zijn ooit uiteen te spatten, waarom je dan vastklam-

pen aan een ...huis? Als men Epicurus wil eren, dat men dat dan doet door zijn leer uit te voeren, niet door het decor van zijn leven aan te gapen. Het is overigens niet omdat je vader zijn abstruus boek (waarom heeft hij het trouwens niet in het Grieks geschreven?) aan mij heeft opgedragen dat ik je daarvoor iets schuldig ben. Wij hebben geen contract gesloten.

Inmiddels heb ik hier het gerucht laten verspreiden dat ik alsnog het huis grondig wil verbouwen. Er een bordeel van maken (wat denk je van het opschrift: *intermundia*?). Misschien doe ik het nog ook. Reken maar even uit. Twee verdiepingen. Twintig kamertjes. Elke avond honderd gegadigden in de rij voor hun portie genot. Daar komt het toch op aan in de leer van jouw vader? Ik eer Epicurus meer door van zijn huis een tempel van Venus te maken dan de zoveelste school voor wijsbegeerte, 'verheven en verzekerd door der wijzen leer'. De paniek is groot, verneem ik. Bij de epicuristen wel te verstaan, niet bij de hoerenlopers. Het doet me plezier dat ze hun hartstochtelijk nagestreefde onverstoordeheid zo smadelijk mislopen. Beschouw dat maar als mijn bijdrage aan de filosofie.

Vale.

Colofon

De eerste veertien gedichten van Catullus' *Verzameld Werk* kunnen apart uitgegeven zijn. Een *libellus* noemde de dichter het, een precieus boekje. De bundel bevat twee gedichten (nr. 2 en 3), gewijd aan de mus van Lesbia, waarvan het tweede een heuse epitaphios lijkt. Nummer 4 is een vreemd gedicht waarin de dichter een lokale gids de biografie laat vertellen van een gepensioneerd schip. De bundel bevat ook twee kusgedichten (nr. 5 en 7). In het eerste worden er 3300 geteld, als ik het goed heb. In het tweede onder andere evenveel als er zandkorrels liggen tussen twee punten in de Afrikaanse woestijn. Nummer 11 lijkt een folder van een reisbureau, maar

hoofdpersonage is een ploegschaar. De precieze inhoud van de graffiti kan je vinden in nummer 37, het flesje parfum in 13, de prullaria in 14, de generatie in 1, de hoertjes in 6 en 10, het voorstel in 109. Aangezien Cicero zijn Pro Caclio uitspraak op vier april 56, en Caesar zijn brug over de Rijn sloeg in 55, zou deze brief, indien echt geschreven moeten zijn in de loop van dit laatste jaar. Of Catullus bloed spuwde? En er aan stierf? Niemand weet het.

De politicus Memmius, aan wie Lucretius zijn *opus magnum* opdroeg, heeft in 51 op het punt gestaan het huis van Epicurus in Athene af te breken en te vervangen door een pompeuze nieuwbouw. Cicero is hier onze zegsman (*Ad Fam.* 13,1).

Van Memmius weten we weinig meer dan dat hij zich aan de boodschap van Epicurus weinig gelegen liet liggen, en een leven vol adrenaline verkoos. Maar daarin verschilt hij niet van zijn standgenoten. In 57 was hij gouverneur in Bithynië. In zijn gevolg bevond zich Catullus, maar die is niet te spreken over zijn baas: *irrumator* is het oordeel (*Cat.*, 10,12), die klootzak heeft ons verneukt. In 52 werd Memmius wegens de gebruikelijke kuiperij bij het dingen naar het consulaat veroordeeld. Hij ging in ballingschap naar Athene. In 49 was hij nog in Athene, en in 46 was hij al dood. Ook aan adrenaline komt een eind.

We weten niet of Lucretius een zoon had. We weten alleen dat hij leefde en stierf. En een weerbarstig werk schiep. De *rerum natura*, dat als monument de vlucht der tijden heeft getrotseerd.

Werpen deze fictieve brieven een nieuw licht op een woelig decennium, preciezer, opeen decennium dat de incubatieperiode vormde voor een totale omkering? Zijn de jaren 50 een *Belle Époque* vóór de catastrofe van een wereldoorlog? Natuurlijk niet. Maar het is een troostende gedachte te geloven dat men er nog verzen las en huizen van filosofen wou restaureren.